

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқукида

УДК: 821.512.133-193

УМАРОВА СОҲИБА ЗАКИРОВНА

**СУЙИМА ҒАНИЕВА ИЛМИЙ-АДАБИЙ МЕРОСИ: ТАДҚИҚОТ
УСУЛЛАРИ ВА МЕЗОНЛАРИ**

**мавзусидаги филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)
даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Илмий раҳбар: филология фанлари доктори, профессор
Ш.С.Сирожиiddинов**

ТОШКЕНТ – 2021

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3-13
I БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ БИОГРАФИЯСИ ВА АДАБИЙ ДАВРАСИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ НАВОИЙШУНОСЛИК ТАКОМИЛИДА ТУТГАН ЎРНИ	
§1.1.Алишер Навоий илмий биографияси яратилишида олима тадқиқотларининг аҳамияти.....	13-44
§1.2. Алишер Навоий адабий давраси ва ижод манбасини ўрганиш тамойиллари.....	44-59
Биринчи боб бўйича хулосалар.....	59-61
II БОБ. СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ	
§2.1. Олима тадқиқотларида қиёсий-тарихий ва социологик методнинг ўрни.....	62-74
§2.2. Навоийшуносликда герменевтик метод самаралари.....	74-90
Иккинчи боб бўйича хулосалар.....	91-92
III БОБ. ОЛИМАНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАРИДАГИ ЕТАКЧИ ХУСУСИЯТЛАР	
§3.1. Олима илмий фаолиятидаги асосий мезонлар.....	93-104
§3.2. “Мажолис ун-нафоис”га доир тадқиқотларнинг ўзига хослиги.....	104-114
Учинчи боб бўйича хулосалар.....	114-115
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида адабиёт тарихини ўрганиш устида йиллар давомида фаолият олиб борган олимларнинг илмий-адабий тафаккур маҳсулини хусусий ва умумий аспектда таҳлил қилиш ҳамisha долзарб саналган. Зеро, ҳар бир олим илмий мероси муайян даврнинг асосий таркибий қисмларидан бири сифатида унинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари, эришилган хулоса-мулоҳазалар кўрсаткичига айланади. Соҳадаги йирик олимлар илмий фаолиятини ўрганиш жаҳон адабиётшунослиги тараққиёти билан боғлиқ кўплаб илмий-назарий муаммоларнинг ечимини топишда муҳим ҳисобланади.

Дунё адабиётшунослиги тенденциялари, барча соҳаларда юз бераётган туб ўзгаришлар каторида бадиий ижод маҳсули бўлган ҳодисаларни янгитадқиқот усуллари билан таҳлил этишга қаратилмоқда. Айни дамда, адабиётшунослик ривожи, мумтоз асарлар таҳлилида тарихийлик ва замонавийликни уйғунлаштиришга эришиш ҳамда муайян олим тадқиқот усуллари ва илмий-адабий фаолияти давомида белгилаган мезонларни ўрганиш орқали аниқ назарий хулосаларга келиш зарурияти сезилмоқда. Айниқса, дунё адабиётшунослигида турли мактаб вакилларига хос ижодий изланишларнинг янги босқичга кўтарилиши илмий мерос тадқиқи борасида ҳам ўзига хос ёндашувларни тақозо этмоқда.

Мамлакатимиз “миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этиши”¹ ҳамда “миллий маданий меросимизнинг ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиб беришга йўналтирилган илмий-

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида” ги қарори.

тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилаётгани ¹ боис ўзбек адабиётшунослари илмий ишлари, улар томонидан олиб борилган тадқиқ усуллари ва адабиётшунос-олим сифатида қатъий амал қилган мезонларини илмий-назарий жиҳатдан махсус ўрганишга асос бўлмоқда. Ўзбекистонда етишиб чиққан илк шарқшунос олима, Шарқ мумтоз адабиёти, хусусан, Алишер Навоий асарлари тадқиқи устида тинимсиз ишлаган, қатор давлат мукофотларига сазовор бўлган профессор Суйима Ғаниева илмий-адабий меросини яхлит кўламда ўрганиш муҳимдир. Жумладан, олиманинг тарихийлик тамойили асосида асар матнини контекстуал таҳлил этиш ва шарҳлаш усуллари, илмий фаолиятидаги анъанавийлик, холислик, тизимлилик, ихчамлилик ва далилийлик каби мезонларни монографик тарзда ўрганиш соҳа вакиллари учун муҳим илмий хулосалар беради. Суйима Ғаниева илмий концепциясининг муҳим категорияси маданий-маънавий соҳадаги изланишлар ривожига ҳисса қўшиш, янгиликлар олиб кириш бўлган эди. Олима “Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганиб, ўзининг теран илмий тадқиқотлари билан навоийшунослик соҳасида ўзига хос илмий мактаб яратди ҳамда Навоийнинг насрий меросини ўрганиш – Суйима Ғаниева илмий фаолиятининг энг салмоқли, энг намунали қисмини ташкил этган” ² . Навоийшунослик илми равнақига қўшган ҳиссаси учун Суйима Ғаниевани “ўзбек навоийшунослигининг маликаси” деб атадилар. Ҳозирда унинг илмий фаолияти аудиторияси янада кенгайди. Олима илмий лабораториясини ўрганиш ҳамда унинг фанга олиб кирган янгиликларини кузатиш, соҳада унинг ўзига хос ёндашувлари ўрнини белгилаш адабиётшунослик тараққиёти узлуксизлигини таъминлаб, ҳар бир тарихий босқичда олдинги мактаб вакиллари эришган ютуқларни умумлаштириш ва ўзлаштириш, кейин эса уларни илмий-ижодий ривожлантириш имкониятини беради. Шу жиҳатларни

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.

²Мирзиёев Ш.,Йўлдошев Н., Исмоилов Н., Арипов А., Йўлдошев Б., Каримов Н. Ўзбекистон Қаҳрамони – Суйима Ғаниева / Ўзбекистон овози, 2018, 4 сентябр.

назарда тутган ҳолда, олима илмий-адабий меросини тадқиқ этиш муҳим вазифа саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”, 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сон “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётни халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида”ги фармойишида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот натижалари муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослигида таниқли олимлар ҳаёти, илмий-адабий меросини ўрганишга қаратилган муайян тадқиқотлар амалга оширилган¹. Ўзбек адабиётшунослигида эса

¹ Гилязова Ч.М. Проблемы литературоведения в историко-литературном наследии Г. Сагди. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Казань, 2006; Фролов М.А. Проблема текстологии в научном наследии Ю.Г. Оксмана. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Москва, 2013; Мельцаев Д.М. Проблемы литературоведения фольклористики в научном наследии А.И.Маскаева. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Саранск, 2005.

Абдурауф Фитрат, Вадуд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов каби олимлар илмий фаолияти махсус тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилган¹.

Профессор Суйима Ғаниеванинг илмий-адабий мероси махсус илмий тадқиқ доирасида ўрганилмаган бўлса-да, олима адабиётшуносликка кириб келишидан эътиборга тушган². Суйима Ғаниеванинг илмий янгиликлари, ўзбек адабиётшунослиги, навоийшунослигида тутган ўрни ҳақида А.Ҳайитметов, Ш.Шукуров, Н.Каримов, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, М.Муҳиддинов, И.Бекжонов, Н.Жумаҳўжа, А.Ҳабибуллаев, Р.Баракаев, С.Олимов, М.Мирзааҳмедова, Қ.Эргашев, К.Муллаҳўжаева, М.Назарова, Д.Раҳматуллаева, Р.Ҳайитова ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришган³.

Адабиётшунослар томонидан олима “XX аср ўзбек матншунослиги, навоийшунослиги ва мумтоз адабиётимиз матнларини нашр этиш борасида амалга оширилган ишларни, бу соҳада қўлга киритилган ютуқларни Суйима

Злобина Н.Ф. Концепция историзма в филологическом наследии Ф.И.Буслаева. Автореф.дисс.докт.филол.наук. – Москва, 2010.

¹Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол.фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1996; Каримов Б. Вадуд Маҳмуднинг 20-йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни: Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент, 1995; Мўминова Н. Абдурахмон Саъдийнинг адабиётшунослик мероси: Филол.фан.номз... дисс. – Тошкент, 2002; Адизова О. Адабиётшунос Азиз Қаюмов тадқиқотларида биографик методнинг ўрни: Филол.фан. фалс.докт (PhD)...дисс. – Қарши, 2018; Қувонов З. Абдуқодир Ҳайитметовнинг адабиётшунослик фаолияти: Филол.фан.фалс.докт (PhD)... дисс. – Самарқанд, 2020.

²Мирзамухамедова М. У ўз бахтини илмда топди / Тошкент ҳақиқати, 1959. – 4 август. – Б. 4; Умарова З. Суйима / Ёш ленинчи, 1960. – 5 ноябр. – Б. 5; Раҳмонов Р. Ҳувайдо / Совет Ўзбекистони, 1961. – 10 январ. – Б. 6.

³Қаранг: Ҳайитметов А. Навоийшунос олима жасорати // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2007. – № 1. – Б.24-26; Шукуров Ш. Навоий ҳақида асар: (С.Ғаниеванинг “Алишер Навоий” монографиясига тақриз) / Ленин йўли, 1962. – 28 авг. – Б. 4; Каримов Н. Суйима Ғаниева // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983. – № 3. – Б. 68-70; Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – Б. 40; Ҳаққулов И. Улкан салоҳият соҳибаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2007. – № 1. – Б. 23; Муҳиддинов М. Навоийшунослар маликаси. “Заҳматкаш олима сиймоси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд давлат университети, 2019; Бекжонов И. Навоийнинг миниатюрадаги сиймоси / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993. – 18 июн; Жумаҳўжа Нусратулло. Нафис мажлислар муҳабаси / Ватанпарвар, 2008, 25 январь. – Б. 8; Ҳабибуллаев А, Баракаев Р. Фидойи олима // Шарқ машъали, 2002. – № 1. – Б. 28-32; Олимов С. Илм ғаввоси / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2002. – 15 март. – Б. 5; Мирзааҳмедова М., Эргашев Қ. Суйима Ғаниева // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, – № 1. – Б. 87-88; Муллаҳўжаева К. Илм нури билан қалбларни ёритган олим // “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал, 2018, – № 4(23). – Б. 338-342; Назарова М. Ўзбек навоийшуносларининг “Қироличаси” / Туркистон, 2009, – 22 март; Раҳматуллаева Д. Навоийдан нур олган олима (Профессор Суйима Ғаниева фаолиятига чизгилар). “Нафис мажмуалар”. Тўплам. – Т.: ТДШИ, 2011. – Б. 23-27; Ҳайитова Р. Йўл. (“Йўл” кинофильми ва Суйима Ғаниева ҳақида) // Гулистон, 2014. – № 4. – Б. 26-28.

Ғаниеванинг номи ва фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди”¹, – каби эътибор ва эътироф билан тилга олинади.

Асрор Самаднинг “Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси” (2012) номли китоби олима ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятига доир портретдир. Муаллиф олима илмий салоҳияти хусусида сўз юритар экан, “агар Суйима Ғаниева биргина “Мажолис ун-нафоис” тадқиқоти билангина чекланганда ҳам у матншунос ва навоийшунос олима сифатида тан олинар эди”², – деган асосли фикрни билдиради.

Суйима Ғаниеванинг “Мажолис ун-нафоис” асари устида олиб борган тадқиқотларига хорижий мутахассислар, хусусан, Ирмгард Энгельки, Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний, Камол Эраслон ва Алмаз Улвий Биннатова кабилар ўз ишларида мурожаат этишган³.

Суйима Ғаниеванинг Навоий насрий асарлари тадқиқи хусусида адабиётшунос Нусратулло Жумахўжа шундай ёзади: “Навоийнинг “Муншаот” асари ҳам олиманинг жиддий тадқиқот манбаларидан бирига айланган. Олима бу асардаги Навоий мактублари орқали мутафаккир ва давлат арбоби қалб оламининг очилмаган қирраларини кашф этади, унинг мактублари қандай маънавий моҳиятга эга эканлигини, ўзи яшаб турган жамият ҳамда унинг вакилларига қандай таъсир этганлигини, мактубларнинг ижтимоий жараёнда тутган ўрнини мароқли ёритиб беради”⁴.

Бундан ташқари Суйима Ғаниева ҳақида “Йўл” (2014) номли ҳужжатли кинофильм сурагга олинган⁵.

Олиманинг ҳаёти, илмий фаолияти, навоийшуносликдаги янгиликлари, Навоий асарлари нашридаги иштироки, матбуотдаги мунозарали чиқишлари хусусида билдирилган тақриз, мақола, китоб, кинофильм кабилар Суйима

¹Ҳаққулов И. Улкан салоҳият соҳибаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2007. – № 1. – Б. 22.

²Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.: “MERIYUS”, 2012. – Б. 46.

³Irmgard Engelke. Alisher Navoi. – Berlin: Oriental-istishe Tiferaturzeitung, 1962. – S.24; Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. Девони Султон Ҳусайн Мирзо. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968. – Б. 3-46; Kemal Eraslan. Ali-şir Nevayî. Mecalisu'n-nefayis (Giris ve Metin). 1-2-kitab. – Ankara: Turk dil Kurumu Yayinlari, 2001. – S.16; Almaz Qasim qızı Binnatova. Azərbaycan - özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı: Qartal, 2008. – B. 78.

⁴Жумахўжа Нусратулло. Нафис мажлислар муҳабаси / Ватанпарвар, 2008, 25 январь. – Б. 8.

⁵Сценарий муаллифи Э.Шукуров, режиссёр А.Усмонов, оператор М.Юсупов.

Ғаниева илмий-адабий мероси, хусусан, унинг тадқиқот усуллари ва мезонларини яхлит ёритишни мақсад қилмаган, балки олима илмий фаолиятининг айрим жиҳатларинигина таҳлил этиш билан чекланган.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи ва фольклорини тадқиқ этишнинг долзарб масалалари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Суйима Ғаниеванинг ўзбек адабиёти тарихи тараққиётига қўшган ҳиссаси, олиманинг навоийшунослик тақомилида тутган ўрни, мумтоз асарларни ўрганишдаги асосий ёндашув усуллари ҳамда олима фаолияти давомида белгилаган мезонларини аниқлаш ва очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Суйима Ғаниеванинг илмий-адабий фаолиятини ёритиш;

олиманинг ўзбек адабиётшунослигида тутган ўрнини белгилаш;

олиманинг навоийшуносликдаги тадқиқотларининг илмий-назарий қийматини аниқлаш;

олиманинг ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш усуллари ажад кўрсатиш;

олима илмий-адабий фаолияти давомида амал қилган мезонларини таҳлил қилиш;

олиманинг мумтоз адабиёт вакиллари ижодини ўрганишда тўплаган тажриба мактабини ёритиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Суйима Ғаниева илмий фаолияти давомида чоп эттирган мақола, рисола, китоб ва таржималари олинди.

Тадқиқотнинг предметини Суйима Ғаниеванинг асосий тадқиқ этиш усуллари ҳамда мезонларини аниқлаш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотни ёритишда илмий қиёсий-таҳлил, социологик, комплекс таҳлил ва талқин этиш усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Суйима Ғаниева тадқиқотлари натижасида Алишер Навоий илмий биографиясининг қоронғу нуқталари аниқланиши, Навоий адабий муҳити вакиллари ҳаёти ва ижодини бир тизимда ўрганилишида айнан олиманинг илмий тамойиллари сабаб бўлганлиги, унинг навоийшуносликда тутган ўрни очиқ берилган;

“Муножот” асари юзасидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида Алишер Навоий “Муножот”ини яратилишида Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома” асари муҳим ўрин тутгани мисоллар асосида исботланган;

Суйима Ғаниеванинг ижод лабораторияси текширилиши натижасида олима илмий ёндашувларида қиёсий-тарихий, социологик ва герменевтик усуллар етакчи эканлиги ҳамда илк марта герменевтик қарашларнинг Шарқдаги шаклланиш тарихи мисоллар орқали далилланган;

олима илмий-адабий фаолияти таҳлил этилиши натижасида Суйима Ғаниева амал қилган илмий мезонлар аниқланган, “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузиш илмий тажрибаси замонавий ўзбек матншунослигини назарий жиҳатдан ривожлантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилгани очиқ берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Суйима Ғаниеванинг илмий-адабий меросининг ўзбек навоийшунослигида тутган ўрни ёритилган;

олима илмий қарашларининг ўзбек адабиётшунослигида муҳим илмий далил ва маълумотлар эканлиги кўрсатилган;

Суйима Ғаниеванинг тадқиқот усуллари ва илмий-эстетик мезонларини ўрганиш орқали уларнинг ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги такомилида муҳим тажриба мактаби эканлиги, мумтоз адабиёт тарихини ўрганишда таянч манба бўла олиши далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги объектни ўрганишда қўлланилган таҳлилларнинг тадқиқот мақсадига мослиги, назарий маълумотлар илмий манбаларга асосланганлиги ҳамда уларнинг тадқиқот предметига мувофиқлиги, назарий фикр ва хулосалар тавсифлаш, талқин этиш, тарихий-қийёсий, комплекс таҳлил усуллари асосида чиқарилгани, назарий қарашлар ва хулосаларнинг амалиётга татбиқ этилгани, натижалар ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, матншунослик, манбашунослик каби соҳаларга оид назарий қарашларни бойитиш, мумтоз адабиёт вакиллари, хусусан, Мавлоно Гадоий, Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Ҳувайдо каби шоирлар ҳаёти ва ижодини ўрганишда манба бўлиши билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти эса тадқиқот материалларидан магистратура ва бакалавриат босқичлари учун адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, матншунослик, манбашунослик соҳалари бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалар яратиш, илмий маърузалар, махсус курс, семинарларда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Суйима Ғаниеванинг тадқиқот усуллари ва мезонларини ўрганиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Суйима Ғаниева томонидан Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарларини рус тилига таржима этишда қўлланган тадқиқ усуллари ва илмий хулосалардан ИТД-1-119 рақамли “Ўзбек адабиёти антологияси”ни инглиз тилига таржима қилиш ва адабиётлараро коммуникация муаммолари”(2012-2014) мавзусидаги амалий лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 89-03-1084-сон маълумотномаси). Натижада “Навоий” романининг инглиз тилига ўгирилишида рус тилидаги

таржималар асосида асардаги тарихий сўзларнинг инглизча эквиваленти танланишига эришилган;

Суйима Ғаниева томонидан ўрганилган Алишер Навоийнинг “Муножот”, “Муншаот”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат” асарлари матни тарихи, нашр этилишига оид илмий-назарий хулосалардан ОТ-Ф1-030 рақамли “Ўзбек адабиёти тарихи” кўп жилдлик монографияни (7 жилд) чоп эттириш” (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳанинг амалий қисмида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 89-03-887-сон маълумотномаси). Натижада Навоий адабий меросининг илмий-монографик тавсифи такомиллаштирилган, навоийшуносликдаги мавжуд маълумотларга аниқлик киритилган;

Суйима Ғаниева томонидан тадқиқ этилган ўзбек адабиёти тарихи, хусусан, Мавлоно Ғадий, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Ҳўжаназар Ҳувайдолар ҳаёти ва ижодида доир илмий хулосалардан Карабук университети Адабиёт факультети Турк тили ва адабиёти бўлимида Классик адабиёт тарихи тадқиқотларида фойдаланилган (Карабук университети Адабиёт факультетининг 2021 йил 4 февралдаги маълумотномаси). Натижада Карабук университети Турк тили ва адабиёти бўлимида ўзбек адабиётининг кенг ёритилишига асос бўлган;

Суйима Ғаниеванинг мумтоз адабиёт тарихини ўрганишдаги тадқиқот усуллари, мезонларини аниқлаш юзасидан чиқарилган илмий хулосалардан “Ўзбекистон тарихи”, “Мавзу”, “Тақдимот” кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси 01-13-164-сон маълумотномаси). Натижада кўрсатувлар илмий-назарий маълумотлар билан бойитилиб, уларнинг илмий-маърифий савияси ошган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 7 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, 3 та халқаро ва 4 та республика илмий-амалий анжуманда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқот мавзуси бўйича 13 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация

комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та мақола, шундан, 4таси республика ҳамда 1таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг умумий ҳажми 133 бетни ташкил этади.

I БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ БИОГРАФИЯСИ ВА АДАБИЙ ДАВРАСИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ НАВОИЙШУНОСЛИК ТАКОМИЛИДА ТУТГАН ЎРНИ

1.1. Алишер Навоий илмий биографияси яратилишида олима тадқиқотларининг аҳамияти

Алишер Навоий ижодиёти ўзбек адабиёти тарихида алоҳида мавқега эга. Буюк шоир адабий меросини ўрганиш мустақил йирик соҳа – навоийшуносликни юзага чиқарди. Навоий ҳаёти ва ижоди XIX аср ўрталари ва XX аср 20-йилларида хориж ва маҳаллий адабиётшуносларнинг асосий эътиборида бўлди. Профессор Шухрат Сирожиддинов XX аср навоийшунослигини шартли равишда икки даврга, яъни қуйидагича ажратиш мумкинлигини ёзади:

1. Таништирув даври (XX аср 50-йилларигача);
2. Илмий ўрганиш даври (бугунги кунларгача)¹.

XX аср навоийшунослигини бундай икки даврга ажратилишига сабаб навоийшуносликдаги ишлар хроно-типологик таҳлил натижасидир. Таништирув даврида кўпроқ Алишер Навоий ҳаёти, яратган асарлари, ўша давр сиёсий-ижтимоий, маданий жараёнлари ҳақидаги умумий қарашлар бўлганлиги, илмий ўрганиш давридан эътиборан эса шоир ҳаёти, бадий-адабий мероси махсус муаммо-мавзулар доирасида тадқиқ этила бошланганлиги билан изоҳланади.

Бунга қўшилган ҳолда, ўтган аср навоийшунослигининг тараққиёти 20-30-йиллар, 40-йиллар, 60-йиллар ва 70-йиллардаги илмий изланишларнинг умумий хусусиятлари билан бирга бир-биридан фарқли жиҳатлар мавжудлигини ҳам кўрамиз. Таъкидлаш лозимки, бу жиҳатлар кўпроқ хронологик тартибга кўра эмас, балки навоийшуносликда олиб борилган тадқиқотлар бир-бирига яқин, уйғун мақсадларга таяниши билан

¹Қаранг: Сирожиддинов Ш.С. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид ХУ–ХІХ асрларда яратилган форс-тожик манбалари: Филол.фанлари д-ри....дисс. – Тошкент, 1997. – Б. 3.

белгиланади. Шу жиҳатдан қаралса, 20-30-йилларда Абдурауф Фитрат, Вадуд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий каби навоийшунослар, асосан, Навоий ҳаёти ва ижодини таништириш, Навоийнинг миллий-маданий меросимизда тутган ўрнини белгилаш, шоир асарлари ғоявий-бадий қиймати, оригиналлик даражасини кўрсатиш мақсадида кўпроқ ижодий-эстетик тамойилларга таянишди. Уларнинг илмий қарашлари нисбатан эркин, сиёсат таъсирига тушмаган эди. Навоий асарларидаги диний, тасаввуфий ғоялар борица таҳлил этилганди.

Ўтган асрнинг 40-йиллар навоийшунослиги бевосита Олим Шарафуддинов, Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Воҳид Зоҳидов, Александр Кононов, Иззат Султонов, Ғулом Каримов, Солиҳ Муталлибов, Порсо Шамсиев каби олимлар томонидан шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида олиб борган ишлари билан боғланади. Бу давр навоийшунослик такомили Навоий ҳаёти ва ижодининг кенг миқёсда: асарларини нашр этилиши, шоир ҳақида драматик ва насрий асарлар ёзилиши, йирик давлат муассасаларига Навоий номини берилиши каби илмий-амалий жараёнлар олиб борилишида кўринади. Айнан шу йилларда қатор илмий-оммабоп мақола, тўпламлар эълон қилинди, Навоий асарлари илмий-танқидий матнларини тузиш ишлари бошланади. Жумладан, Солиҳ Муталлибов “Ҳайрат ул-аброр”нинг танқидий матни”, Порсо Шамсиев “Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-танқидий матни ва уни тузиш принциплари” мавзусида номзодлик ишларини амалга оширишди.

Навоийшунослик тарихида ўтган асрнинг 60-йиллари кўлёзма манбаларни ўрганиш ҳамда нашрга тайёрлаш ишларига эътибор сиёсий талаб даражасида кўтарилганлиги билан ажралади. Хусусан, 1957 йили Тошкентда ўтказилган Шарқшуносларнинг Бутуниттифоқ биринчи конференциясида давлат раҳбари Н.А.Муҳиддиновнинг “афсуски, биз ўрта аср Шарқининг кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари асарларини жуда секин нашр этмоқдамиз. Республика ҳукуматининг Алишер Навоий асарларининг тўла

тўпламини нашр этиш тўғрисидаги қарори суи бажарилмоқда”¹каби даъват ва топшириғи Навоий асарларини чоп эттириш жараёнларини қизғин тус олишига олиб келди. Вазият тақозоси билан шоир асарлари тўла ўрганилмаган бўлса-да, илмий-оммабоп шаклда халқимизга етказилди. Асосийси, Навоий ижодига эътибор кучайди ва шоир илмий биографиясига доир ўрганилмай қолган ўринларни ёритиш, шоир асарлари қўлёзма нусхаларини аниқлаш каби тадқиқотлар йўлга қўйилди. Олдинги даврлардан фарқли ўлароқ 60-йиллар навоийшунослиги шоир ижодини муҳим ва долзарб муаммолар бўйича тадқиқ этиш босқичига кўтарила борди. Навоийшуносликда янгича тамойилларнинг ривож топиши шоир ижодини ўрганишда турли йўналишдаги илмий-эстетик таҳлиллар кўпая борганлиги, илмий мақола, монографиялар билан бирга илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши кенгайганлиги ҳамда навоийшунослик ишлари Ҳамид Сулаймонов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ғаниева, Латиф Халилов, Шавкат Эшонхўжаев сингари олимлар томонидан махсус тадқиқ этила бошланганлиги билан аҳамият касб этади.

Ўзбек навоийшунослигига Суйима Ғаниева ўтган асрнинг 60-йиллар бошидан кириб келди ва умрининг охиригача соҳага хизмат қилди. Суйима Ғаниева илмий изланишлари ўзбек навоийшунослиги такомилининг жаҳон илм-фанида юқори босқичга чиқиши ҳамда навоийшунослик мактаби тараққиётида ўзига хос замин яратди. Адабиётшунос А.Расулов биография атамасини “умр тарихи”, “битикдаги тақдир”² маъноларини аниқлашини ёзганидек, ижодкор илмий биографиясини яратиш ҳамда унинг ҳаётидаги муҳим воқеа-ҳодиса, сана, ижод йўлини тадқиқ этишнинг ўзи янги тадқиқот манбаига айланади.

Суйима Ғаниева Навоий ҳаёти ва ижоди, хусусан, насрий асарларини кенг кўламда ўрганиши давомида “Алишер Навоий: ҳаёти ва ижоди” (1961),

¹ Муҳиддинов Н.А. Совет шарқшунослигининг янги муваффақиятлари сари / Тошкент шаҳрида шарқшуносларнинг Бутуниттифок биринчи конференциясида сўзлаган нутқи. – Т.: “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” ва “Ўзбекистони сурх” бирлашган нашриёти, 1957. – Б. 35.

² Расулов А. Илми ғарибани кумсаб. – Т.: Фан, 1998. – Б. 21-22.

“Навоийнинг прозаик асарлари” (1981), , “Навоий насри нафосати” (2000), “Навоий ёдга олган асарлар” (2004), , “Тазкиранавислик анъаналари ва тасаввуф” (2010, ҳаммуаллифликда), “Наво топди Навоий” (2012) каби китоб ва рисоалар, юзга яқин илмий, илмий-оммабоп мақолалар эълон қилган.

Суйима Ғаниева 1932 йили 20 февралда Тошкентнинг Сомонбозор (ҳозирги Ўрда бўйи, Қашқар маҳалласи рўпараси) маҳалласида дунёга келади. Бўлажак олима 1939-1946 йиллар 5-ўрта мактабда, 1946-1947 йиллар Ўрта Осиё давлат университети тайёрлов бўлимида ўқийди. Олима 1947-1952 йиллар Ўрта Осиё давлат университети Шарқ факультети Эрон-афғон филологияси ихтисослиги бўйича таълим олди, унга филолог-шарқшунос мутахассислиги бўйича диплом берилди. Суйима Ғаниева 1953-1956 йиллар Ленинград давлат университети Шарқ факультети аспирантурасида ўқийди. 1956 йили академик А.Н.Болдирев раҳбарлигида “Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари адабий-тарихий таҳлили ва III-IV мажлислар танқидий матни” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади.

Ёш ўзбек олимаси учун бундай тадқиқот мавзусининг танланиши бевосита унинг устозлари ҳамда илмий раҳбари академик А.Н.Болдиревнинг узоқни кўра билиш фазилатлари билан боғлиқ. Олима илмий изланишларининг бошланиши ҳақида Асрор Самад шундай ёзади: “А.К.Арендс Ленинградга юборган хатида мавзуни шакллантириб юборган эди: “Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари давр адабий ҳаётини ўрганиш учун манба сифатида”. А.К.Арендс шогирди Суйима Ғаниеванинг иқтидорини билар, унинг қамров доирасини яхши ўрганган эди, шунинг учун ҳам бу “теша тегмаган” мавзуни тавсия қилди. Суйима опа хатни дарҳол А.Н. Болдиревга кўрсатади”¹.

Маълумки, Альфред Карлович Арендс (1893-1977) “Форсча-русча луғат”(1950), “Масъуд тарихи” (1963) каби китоблар муаллифи бўлиб, Ўрта Осиё давлат университетида фаолият олиб борган рус шарқшуносларидан бири эди. Олима тадқиқот мавзусининг нечоқлик долзарб ва аҳамиятли

¹Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.:“MERIYUS”, 2012. – Б.18.

эканлигини англайди. Кейин бу мавзу юзасидан илмий ишларини кенгайтирган олима қуйидаги сўзларни ёзади: “Айрим олимлар “Мажолис ун-нафоис” юзасидан анча фойдали илмий тадқиқот ишларини олиб бордилар. Лекин бу ишлар амалга оширилган чоғда илмий-танқидий матн бўлмаганлиги ва асар махсус равишда ўрганилмаганлиги сабабли унинг биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган аксар томонлари атрофлича ёритилмай, тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган эди”¹.

Зеро, олима Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини тадқиқот маркази қилиб олиш орқали бир нечта илмий йўналишда фаолият олиб борган адабиётшунос даражасига кўтарилишга эришди, яъни:

1. Навоийшунослик.
2. Ўзбек адабиёти тарихи.
3. Форс-тожик адабиёти тарихи.
4. Адабий манбашунослик.
5. Матншунослик.
6. Тазкирашунослик.
7. Таржимачилик.

Олиманинг навоийшуносликдаги илмий изланишлари “Алишер Навоий” китобида акс этади, унда шоир ҳаёти ва ижодини кенг китобхонларга етказиш асосий мақсад қилинган. Албатта, айрим хулосаларида Алишер Навоийни “у умр бўйи катта ҳақиқат излади, ахтарди, адолат тантанасини таъмин этиш учун уринди”², шоир яшаган замонни эса “ситамкор давр”, “мураккаб шароит ва муҳит”³ тарзидаги баёнларни давр таъсиридан юзага келган бирёқлама ёндашув эди, деб изоҳлаш тўғри бўлади. Шу билан бирга, адабиётшунос Н.Шукуров ёзганидек, “бу асар Навоий ҳақидаги биринчи монография эмас, албатта. Улуғ шоирнинг ижоди ва ҳаёт йўли О.Шарофиддинов, Е.Бертельс ва С.Айнийларнинг бундан анча илгари

¹Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн. – Т. : ЎзФА нашриёти, 1961. – Б. 5.

²Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т. : Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 82.

³Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т. : Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 82.

босилган монографияларида маълум даражада атрофлича ёритилган. Суйима Ғаниеванинг китоби булардан Навоийнинг сермашаққат ҳаёт йўли, изланишлари, адабий-илмий ҳамда давлат арбоби ва жамоатчи сифатидаги фаолиятининг оммабоп услубда баён этилиши, янги манбалардан фойдаланилганлиги билан ажралиб туради”¹. Суйима Ғаниева бу китобида Навоий ҳаёти, ижодини ёритишда шоирнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Мажолис ун-нафоис”, “Вақфия” асарлари ҳамда Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”, Бобурнинг “Бобурнома” каби манбаларига асосланган. Олима китобнинг “Нозик туйғу, теран фикрлар хазинаси” фаслида Навоий лирикаси хусусида фикр юритади. Жумладан, олима шундай ёзади: “Навоий лирикасида май мавзусида ёзилган кўпгина ғазаллар мавжуд. Уларда, бир томондан, Навоий маҳбубанинг вафосизлигини ва ҳижроннинг дарду аламини бир оз бўлса-да, унутиш мақсадида май ичишга даъват этса, иккинчи томондан, майни Навоий хурсандчилик тимсоли деб тушуниб, гоҳ-гоҳ май ичиб ҳаёт ва ундаги лаззатларни тотиш ва уларнинг қадрига етиш каби ғояларни илгари суради”². Академик Азиз Қаюмов эътибор қаратганидек, навоийшунослик “шоир биографиясининг айрим томонлари тўлдирилиши керак”³ бўлган талабга жавобан илмий тадқиқот доирасини кенгайтириб, баъзи ўринларда хатоликларни тузатиб борди. Суйима Ғаниева кейинги китобларида “истиклол баҳралари ҳар соҳада, айниқса, адабиёт илмида, навоийшуносликда янгича қараш, шоир асарларининг моҳиятини тўғри талқин ва таҳлил қилиш имкониятини яратди”⁴, – деб ёзади ва илмий мушоҳадаларида диний, тасаввуфий масалаларга доир янгиликлар киритилиши кузатилади⁵.

Олима изланишлари давом этар экан, у кўпроқ Навоий ҳаёти, ижод йўли, илмий-адабий фаолиятини ёритишда шоирнинг насрий асарларига

¹Шукуров Ш. Навоий ҳақида асар / Ленин йўли, 1962. – 28 август. – Б. 4.

²Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 28.

³Қаюмов А. Навоий ва навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. – № 5. – Б. 11.

⁴Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Т.: “O‘zbekiston”, 2015. – Б. 125.

⁵Қаранг: G‘aniyeva S. Alisher Navoiy (Hayoti va ijodi). – Т., 2012; Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Т.: “O‘zbekiston”, 2015.

мурожаат этади. Олима Навоий насрий асарлари шоир умрининг сўнги ўн йили мобайнида яратганига аҳамият қаратган. Биз олима томонидан “Навоийнинг насрга бундайин кеч қўл уриши ўша даврларда ҳукмрон бўлган назмнинг насрдан устунлиги анъанаси билан ҳам изоҳланади”¹, – деган ҳулосасига қўшиламиз.

Ҳасанхожа Нисорий “Музакири аҳбоб” тазкирасида шеър таърифи ва шарафида шундай дейди: “Маънолар пойдевори муҳандислари ва суҳандонлик мактабининг муаллимларига яширин қолмаяжакким, агар ҳар бир сўз тотли тил орқали йўқлик қаъридан борлиқ майдонига оёқ босса ва сўзловчиси уни Сурайё юлдузлари туркуми каби бир ерга йиғиб назм (тартиб) ипига инжудек тизса, ҳамда шеър вазнларидан бирига мос туширса уни назм дейдилар. Агар ўша назм (тартиб) тизмасини узиб, сўз жавоҳирларини варақлар бўйлаб теварак-атрофга садаф сочмаси каби сочиб, наср (сочиқлик) юзага келтирса, буни наср дейдилар. Бу олий ҳимматли умматнинг кўпчилик сўзамоллари шеърга тил очиб, – Байт: Пешу паси боргаҳи кибриё, пас шуаро омаду пеш анбиё. – Буюклик саройига биринкетин: аввал пайғамбарлар, кейин шоирлар келишган, деган мақолини тараннум қилганлар”².

Ўрта аср шарқида назм асосий бўлиб, ҳар бир шоир ўзидан олдинги шоирлар ижодидан бир неча минг намуна билиши муҳим омил ҳисобланган, бадий адабиётда шеърларга илоҳий инъом сифатида қаралган. Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарида назмнинг ҳикматомузлиги ва насрнинг нафислигини Қуръон Карим ва ҳадис шариф билан тасдиқлайди: “Ва мундин сўнгра нубувват тилининг осориким “Ва янтику ʼанил-ҳаво” анинг шонидадур. Рисолат лисонининг гуфториким “Инна ҳува илла ваҳйуй-йуха” анинг баёнидадурким, назмда балоғат ва насрда фасоҳат таърифида “Инна

¹Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 11.

²Нисорий, Ҳасанхожа. Музакири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси): Тазкира (Таржима ҳамда сўзбоши, изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.12.

мин аш-шеъри лаҳикматун ва инна мин ал-баёнис-сеҳран” буюрубдурур ва сеҳр демайким, мўъжиза кўргузубдур¹.

Девонларнинг дебочаларида ҳам шеърнинг улуғворлигига ишоралар мавжуд. Муҳаммадризо Огаҳий девони дебочасида ўқиймиз: “...бас шеър бир неъматин узмодурким, Тангри таоло они ҳар кишига ато қилмашидур ва они айтмоқ хунари ҳар кимнинг қўлидин келмашидур ва шеър шоирнинг иззат ва давлат неъматин ҳосил қилмоқиға сабаб, балки икки дунё манзилати саодатиға восил бўлмоғиға боисдур”².

Албатта, насрий баён тафсилот қамрови кенг бўлиб, назмдан қолишмайди. Агар назмда шуъур биринчи ўринда турса, насрда сўз ҳисобланган. Хулоса шуки, Навоий шунинг учун ҳам аввал назм, кейин насрга мурожаат этади.

Адабиётшунос Абдуқодир Ҳайитметов ёзганидек, Суйима Ғаниева “Шарқ насри, бинобарин, Навоий насрининг муҳибаси” сифатида насрий ифода кучи, бадий наср билан илмий тафаккурнинг узвий боғлиқлигини ўрганишга кучли эътибор қаратган. Суйима Ғаниева шоир насрий асарларини тадқиқ этиш орқали қуйидагиларни аниқлайди:

1. Навоий насрий асарлари аниқ мақсад билан яратилган.
2. Навоий насрида муаллиф ички қиёфасини очиб берадиган нуқталар мавжуд.
3. Навоий насрда назмга ўрин ажратган.

Суйима Ғаниева “Навоий биографиясига оид бир ҳужжат” номли мақоласида шоирнинг ҳаж сафарига бориш учун ижозат сўраб, Султон Ҳусайн Бойқарога мурожаати ва шохнинг чиқарган фармонларини таҳлил этар экан, шундай ёзади: “Алишер Навоий ҳақида нимаики бўлса, биз учун қизиқарли ва аҳамиятли. Шоир ҳаётига оид ҳамма тафсилотларни билгимиз келади, уларга илмий таважжуҳ билан қараб, тўғри талқин қилинишини истаймиз”³. Чинакам эътиқод билан Навоий ижодини ўрганишни мақсад

¹ Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукамал асарлар тўплами. 15 жилд – Т. : Фан, 1999. – Б. 125-126.

² Муҳаммадризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. – Т.: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – Б. 38.

³ Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981. – № 1. – Б. 9.

қилган олима шоирнинг насрий асарлари, хусусан, “Муножот”ни ўрганиш орқали Навоий дунёқарашининг янги қирраларини кўрсатиб берди.

Навоийнинг “Муножот” асари Аллоҳга илтижо тарзида ёзилган насрий асар ҳисобланади. У ҳамд, наът, муножотни ўз ичига олади ва ҳар бир жумласи Аллоҳга мурожаат, яъни “Илоҳий” (Эй яратган зот) сўзи билан бошланади. Муаллиф илтижолари раҳмли ва меҳрибон Аллоҳга қаратилади. “Муножот”да тазод, иштиқоқ каби тасвир воситалари кенг қўлланган, сажъ усулидан фойдаланилган. Мусиқий оҳангдорлик асарда юксак илоҳий ҳолатни ифодалаган.

Маълумки, “Муножот” асари Алишер Навоий куллийетининг бош саҳифасига китобат қилинганлиги боис сўзбоши, деб қараб келинган эди. “Муножот” ҳақида дастлаб 1958 йили турк олими Огоҳ Сирри Лаванд ўз қарашларини баён этган. У Истанбулдаги Тўпқопи сарой кутубхонасида сақланаётган Дарвеш Муҳаммад Токий томонидан кўчирилган куллийётдаги “Муножот” ҳақида мулоҳазаларини билдиради.

Ушбу куллийётдан “Муножот”, “Назм ул-жавоҳир”, “Лисон ут-тайр”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Хамса”, “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёра”, “Садди Искандарий”, “Чор девон”, “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-бидоя”, “Фавойид ул-кибар”, “Мезон ул-авзон”, “Мажолис ун-нафоис”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” каби 27 асари жой олган¹. Ҳар бир асар алоҳида “Лисон ут-тайр”, “Лайли ва Мажнун”, “Чор девон” сингари янги саҳифада нақшлар билан безатилган махсус рамкаларда берилган. “Муножотнома” ҳам алоҳида саҳифадан бошланади².

Шу куллийёт кўлёмзмасига асосланиб, манбашунос Ҳамид Сулаймонов “Навоийнинг ўзи куллийети учун махсус ёзган “Муножот” деб атаган сўзбошиси бор. Дарвеш Муҳаммад Токий кўчирган куллийёт шу Муножот

¹Қаранг: Алишер Навоий. Куллийёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Адабиёт ва санъат музейи. Микрофильм. Архив. – № 483. 1- саҳифа.

²Алишер Навоий. Куллийёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Адабиёт ва санъат музейи. Микрофильм. Архив. – № 483. 2-саҳифа.

билан бошланади”¹, – деб ёзади. Шу билан бирга олим “Куллиёт учун ёзилган сўзбоши – Муножот табиийки, шоир ижодини якунловчи хулоса, деб қараганимизда куллиёт кўчирилиб тугаллангандан сўнг яратилган, деб ҳисоблаш лозим. Бинобарин, Муножотнинг ёзилиш тарихи ҳам 905/1499-1500 йил бўлиши керак”², – деган хулосага келади. Табиийки, шу ўринда савол туғилади, “Муножот” куллиёт “кўчирилиб тугаллангандан сўнг яратилган” экан, қандай қилиб у яна куллиётнинг сўзбошиси бўлиши мумкин?

Суйима Ғаниева навоийшунослик учун ноаниқ бўлиб турган бу масалага аҳамият қаратади. Олима 1988 йили Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган анъанавий илмий анжуманда биринчи бор “Муножот” мустақил асар, деган фикрни баён этади. Суйима Ғаниева “Муножот”ни мустақил асар эканлигини шу тарзда изоҳлайди: “...Навоийнинг “Муножот” асари шоир куллиёти учун ёзилган сўзбоши эмас, балки ҳаёти охирида эътиқодлари мустаҳкам, имони комил, ижодда ғоявий ниятлари юксак, орзу-умидлари пок ва холислигига инонса-да, яна бир бор Аллоҳдан нотинч руҳиятига осудалик тилаб, авлодларни маънавий камолотга, эътиқодий устуворликка, ўзлигини қадрлаш ва уни муҳофаза этишга чорлаш мақсадида ёзилган, ўтмишга эмас, келажакка қаратилган асардир”³. Суйима Ғаниева бу билан Навоий ҳеч бир сўз ёки иборани ноўрин ишлатмаганидек, мақсадсиз асар ҳам яратмаганини аниқ кўрсатиб берган.

Биз олиманинг “шоир “Муножот”ни алоҳида ижодий ният билан ёзган”, деган фикрига қўшилаемиз. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари аввалги мақолотида қуйидаги воқеа келтирилади: “Ул ҳазрат била бу фақир орасида ўтган иттифоқий умур ва ғаробатлиғ сўзларким, андин аларнинг бу фақирга илтифот ва хусусиятлари зоҳир бўлур: Бир кун Мавлоно Шайх Абдуллоҳ

¹ Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан. Адабий мерос. Манба ва тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1973. – Б. 90.

² Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан. Адабий мерос. Манба ва тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1973. – Б. 90.

³ Ғаниева С. Илоҳи, кўнглумни дарду шавқинг муҳаббати билан овут. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 136.

котиб муқарраби Ҳазрати Борий Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”га мавсум “Муножот” рисоласин фақир қошига келтуруб эрди ва мавлоноӣ мазкурнинг кутуби байъ ва широсига ҳам муносабати, ҳам ҳазрати Хожага авлодлик нисбати бор. Фақир ул рисолаининг аввал саҳифасин очиб, хутбасин ўқумоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё ғояташ бир варақ ўқулғай, андоқки эл маъҳудидур. Сўзнинг ҳўблуг ва равонлиғидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жузвдин ортуғроғ эди – итмомға етти. Мажлис ҳуззори воқиф бўлуб, таажжуб қилдиларким, бир рисолаким, икки жузвға яқин, балки ортуғроқ бўлғай, бир таважжух била боштин-оёққача ўқумоқ холи аз ғаробат эмас. Тонгласи ҳазрати Махдум бандахонага ташриф келтурдилар. Ул рисола ҳозир эрди, олиб очиб, муборак назарларин солдилар. Туно кунги асҳоб андоғки рўзгор аҳлининг ойину даъби бўлур, таажжуб изҳори юзидин туно ўтган воқеани ул ҳазрат хизматларида арз қилдилар. Алар табассум қилиб, дедиларким: “Ажаб амре иттифоқий бизнинг ва сизнинг оралиғда воқеъ бўлғон эрмиш: икки ё уч кун бурунроғ Мавлоно Шайх Абдуллоҳ ушбу рисолаи бизнинг қошимизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди”. Тонгласи Мавлоно Шайх Абдуллоҳ келди, то китобин ё баҳосин олғай. Баъзи анга айттиларким: “Фалон яъни банда бу китобни аввалдинким ўқумоғ бунёд қилди, тугагунча иликдин қўймади”. Ул таажжуб юзидин дедиким: “Ҳазрати Махдумий хизматлариға ҳам элта бердим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ бўлди”¹. Парчадан маълум бўладики, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳузурига шайх Абдуллоҳ котиб Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома” рисоласини олиб боради, уларнинг иккиси ҳам асарни бир нафасда ўқиб тугатишади. Муножот тарзидаги ушбу асарни Навоий “сўзнинг ҳўблуг ва равонлиғидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жузвдин ортуғроғ эди – итмомға етти” дея, унинг ўқимишли, равон ва ҳажман кичик эканлигини ёзади.

¹Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 14-15.

Биз ҳар икки буюк зотни бир нафасда ўқишга ундаган мазкур асарни изладик ва интернет сайтларидан топишга муваффақ бўлдик. “Муножотномаи Хожа Абдуллоҳ Ансорий” сажъ усулида, 262 та муножотдан иборат. Баъзи муножотлар муаллиф хоҳиши билан бир сатр, ёки тўрт сатргача ёзилган. Жумладан: “Муножоти шумораи 1: Ё Раб, дили поку, жони огоҳам деҳ. Муножоти шумораи 2: Илоҳий номи ту моро жавоз, меҳри ту моро жиҳоз, шинохти ту моро амон, лутфи ту моро аён. Муножоти шумораи 3: Илоҳий, заифонро паноҳий, қосидонро бар сари роҳий, мўминонро гувоҳий, чи азиз аст он кас, ки ту хоҳий. Муножоти шумораи 10: Илоҳий, ҳар ки тўро шиносад, кори у борик ва ҳар ки тўро нашиносад роҳи у торик, тўро шинохтан аз ту растан аст ва ба ту пайвастан аз худ гузастан аст. Муножоти шумораи 13: Илоҳий, то бату ошно шудам аз халқ жудо шўдам ва дар ҳар жаҳон шайдо шудам, ниҳон будам, пайдо шудам”¹.

Алишер Навоийнинг “Муножот”и: “Зиҳи исминг Азим, раҳмонлиқ ва раҳимлиғинг – вожибут-таъзим. Исм – Сенинг исминг ва раҳмонлиқ ва раҳимлиқ – Сенинг қисминг, Сен – гаржу, офариниш – тилсиминг. Исминг жамъи сифати – асмой ҳусно, раҳмонлиқ ва раҳимлиғингга юз минг ҳамду сано. Раҳим ҳам Сен, Раҳмон ҳам Сен, Субҳон ҳам Сен”².

Шоир асарда дуо одобларига риоя қилади. “Илтижолар дастлаб Аллоҳ таолога мақтов, ҳамду санолар билан бошланади, кейин Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламга мақтов ва салавотлар айтилади. Сўнггра арзи ҳол қилинади, қалб кечинмалари баён этилади. Ундан сўнг Аллоҳ таолодан дилдаги тилаклар сўралади. Илтижоларнинг ҳаммаси бевосита Аллоҳ таолога қарата қилинган хитоблардир”³. “Муножот” асари “Муножотномаи Хожа Абдуллоҳ Ансорий”ига ҳамоҳанг: “Илоҳи, акрам ул-акрамин – сен ва мен – гуноҳкор. Илоҳи, арҳам ар-роҳимин – сен ва мен тийра рўзгор. Илоҳи, агарчи журму исёндин ўзга ишим йўқ, аммо сендин ўзга ҳам кишим йўқ.

¹<https://ganjoor.net/abdullah/>

² Алишер Навоий. Муножот. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 286.

³ Абдумажид Ҳ-Я., Абдумажид Ҳ-Я. “Навоийдан чу топқайлар навое”. – Т. : “Hilol-Nashr”, 2014. – Б. 177.

Илоҳи, йўқ эрдим бор эттинг, тифл эрдим, улуғлар жарғасига қоттинг, аммо нафсу ҳаво елидин зухдум ниҳолин ушоттинг ва офиятим хайлин ёзуқ сипоҳи турктозидин тарқаттинг. Илоҳи, ёмон афъолимдин паришонлиғим чўқтур ва шум нафсимда пушаймонлиқ йўқтур, мундоқ балодин қутулурға уммидим сендин-ўқтур. Илоҳи, ўзлук ёмонлиғидин ўзлугум била ўта олмайдурмен ва яхшиларнинг этагин ёмонлиғим уётидин тута олмайдурмен. Илоҳи, йиллар ибодат қилғонни рад қилсанг, ҳеч ким даҳл қила олмас ва қарнлар исён қилғонни қабул қилсанг, ҳикматин ҳеч киши била олмас...”¹ – тарзда яратилган.

Демак, илоҳийнома ёхуд муножот типигаги асарлар Шарқда Фаридиддин Аттор каби шоирлар ижодида бошлаган анъана бўлиб, Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”сидан Алишер Навоий таъсирланиб, сажъ услуби ва муножот мазмунида туркийда “Муножот”ни ёзган. Навоий ҳам адабий таъсир ва новаторлик ғоясини илгари сурган. Албатта, олима қайд этганидек, “Хожа Абдуллоҳ Ансорий ва Алишер Навоий “Муножот”ларининг тил, услуб, муддаолар нуқтаи назаридан олиб қараганда, бир-бирига яқин ва ўзига хос жиҳатлари бор”².

Профессор Абдуқодир Ҳайитметов “бу асарни нашр этиш ва чуқур эътиқод билан ўрганиш орқали олима навоийшунослик фанининг ривожланиш даражасини яна бир поғона юқори кўтарди” – дея таъкидлайди³. Кейинги илмий ишлар, масалан, А. Аъзамовнинг “Муножот” асарига ёзган шарҳи⁴, Н. Эркабоевнинг “Муножот” асари шакл ва мазмун уйғунлиги, ўзига хос композиция, бадий хусусиятларни таҳлил этиши⁵, Д. Бекмуродовнинг “Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий “Муножот”лари

¹Алишер Навоий. Муножот. Мукамал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 288.

²Ғаниева С. Алишер Навоийнинг “Муножот” асари. Қўлёзмалар – дурдоналар. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2001. – Б. 49.

³Ҳайитметов А. Навоийшунос олима шижоати. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 6.

⁴Аъзамов А. Алишер Навоийнинг “Муножот” асарига шарҳлар. Муножотнома. – Наманган: нашриётсиз, 1997.

⁵Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол.фан. номз... дисс.авто. – Тошкент, 2008.

қиёсий таҳлили”¹ каби изланишларда шоирнинг ушбу асари ўрганилиши кенгайган. Асарнинг илмий-қиёсий матни тайёрланган ва ҳозирги тилимизга ўгирилиб, изоҳлар билан берилган².

Олима илмий кузатишларидан яна бири, Навоий насрида муаллиф ички қиёфасини очиб берадиган нуқталарга аҳамият қаратиш бўлади. Матншунос Юсуф Турсунов “Муншаот” асарининг ўрганилиш тарихи хусусида гапирар экан, бу борада Суйима Ғаниеванинг хизматларига алоҳида тўхталади³. Олиманинг “Иншо санъати – “Муншаот” номли мақоласида, “биринчи марта Навоий хатлари иншо санъатидаги мактубларнинг қайси турларида битилганлиги айтиб ўтилади – муаллифнинг кўрсатишича улар мактубларнинг “хитобия” ва “жавобия” турларида ёзилган” деган қарашларини маъқуллайди. Дарҳақиқат, “ҳар қандай ёзувчи, шоир ижодий ўзига хослиги тақозоси билан асарларида ўз шахсияти изларини ва суврати чизиқларини қолдиради. Зероки, унинг бутун ҳаёти, ақлу идроки бадиий ижодга бағишланади, у билан чамбарчас боғлиқ бўлади”⁴, – деган фикрда бўлган олима Навоийнинг насрий асарларига шу нуқтаи назардан ёндашади ҳамда шоирнинг ҳар бир асарида муаллиф шахсиятига хос жиҳатларни илғашга ҳаракат қилади. Олима “Муншаот” асаридаги муаллиф шахсий ҳаётига хос бўлган бир мактуб ҳақида ёзади: “Муншаот”да Навоийнинг асраб олган ўғлига ёзган, таъбир жоиз бўлса, монолог шаклида битилган мактуби бор. Бу мактубни ишончини оқламаган, бутун орзуларини пучга чиқарган ўғилга отанинг бевосита мурожаатининг қоғоздаги акси дейиш мумкин”⁵. Суйима Ғаниева эътибор қаратган мурожаат-мактуб “Муншаот”да ушбу рубоий билан шундай бошланади:

“Эй нафс ҳавосига гирифтор ўлгон,

¹Bekmurodova D. Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiy “Munajat”lari qiyosiy tahlili / Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materillari. – T.: Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2020. – B. 431-432.

²Қаранг: Абдумажид Ҳ-Я., Абдумажид Ҳ-Я. Муножот. “Навоийдан чу топқайлар навое”. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2014. – Б. 181-215.

³ Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. – Б. 19-21.

⁴Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 150.

⁵Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 152.

Шайтон ишига ишинг намудор ўлғон,

Ҳам зухд ила иззатқа сазовор ўлғон,

Ҳам фисқ ила олам элига хор ўлғон.

Эй саргаштаи худрой ва эй бахти баргаштаи бесарупой, ул вақтдин бериким, мазаллат туфроғидин рўзгоринг чехрасин супурдим ва меҳнат дашти саргардонлиғидин паришон хулқунгни йиғиштурдим. Агарчи кичик эрдинг, аммо андоқ эрмаски, хотирингдин маҳв бўлмиш бўлғай ва агарчи тифл эрдинг, андоқ эрмаски, замирингдин унутулмиш бўлғай...¹. Ушбу мактубда Навоий ўзи тарбиялаган фарзандига нафс балосига учраб, шайтоннинг ишига бўйсунгани ва бу шоирнинг кўнглини қанчалик ранжитиб, кўнгил уйи вайрон бўлганини, ёзади. Олима таъкидлаганидек, мактубда “Навоийнинг ғоят куйинчаклиги, қинғирликларга, тубанликларга ўта мурасасиз одам бўлгани ўз аксини топиш билан бирга, шоирнинг маънавий қиёфаси, руҳияти ўз аксини топган”.

Дарҳақиқат, “Муншаот” нафақат давр сиёсий, маданий ҳаёти, балки Навоийнинг шахсий кечинмаларини бизга намоён этадиган манба ҳисобланади. Шунинг учун “Муншаот”даги хатлар анъанавий мактублардан фарқ қилади, асардаги мактубларнинг кимларга ёзилганлиги аниқ кўрсатилмаслиги ҳам асарнинг адабий-бадий мақсадда ёзилганлигини тасдиқлайди.

Суйима Ғаниева шоирнинг бошқа насрий асарлари, жумладан, “Вақфия”да Навоий шахсиятига хос жиҳатлар акс этганлигига ҳам эътибор қаратади. Олима “Вақфия”да Навоий шоҳга қилган икки илтимоси, бири – ҳаж сафари, иккинчиси – давлат ишларидан бутунлай озод бўлиб, бадий ижод билан шуғулланиш учун изн сўраганлик ҳолатини “муаллиф чекинишининг энг ёрқин намунаси бўлиб, унда ритмик интонацияга алоҳида эътибор қилинган. Навоийнинг кашфиётларидан бири – психологизмдан

¹Алишер Навоий. Муншаот. Мукамал асарлар тўплами. – Т. : Фан, 1998. – Б. 215.

давр, муҳитнинг мураккабликлари, зиддиятларини очиб бериш мақсадида фойдаланган”¹, – деб изоҳлайди.

Шунингдек, олима Навоий “насрий асарларининг белгиловчи хусусиятларидан бири – уларнинг ўта хассос шеърӣ даҳо қалами остидан чиққанлигидир”, – деб билади. Навоийнинг насрий асарларида ҳам шоир маҳорати сезилиб туради. Навоийнинг насрий асарларга шеър киритишидан мақсади олима қайд этганидек, “назмий парчалар фикрни хулосалаш, яқунлашда, шунингдек, муаллифнинг асарларидаги ғоявий ниятини янада ошириб, эмоционал таъсирчанликни, бадиий таъсирни янада кучайтириб бериш учун ҳам хизмат қилади. Баъзан Навоий асарларида назм насрда ифодаланган фикрнинг давоми сифатида берилиб боради. Баъзан эса назм далилий манба сифатида келтирилади”². Хусусан, олима “Муншаот” асаридаги бир мактуб борасида шуларни ёзади: “Мазмуни ва шеърӣ парчалардаги бир мисрадан маълум бўлишича, мактуб Хусайн Бойқарога йўлланган. Мактуб қуйидаги рубоӣ билан бошланади:

Ёшунган эмиш қаро булутга моҳим,

Гардунни совурмоғлиғ эрур дилхоҳим.

Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,

Невчун қаро қилмасун фалакни оҳим.

“Хатдаги асосий мақсад мана шу рубоӣга сингдирилган инсон ҳаётидаги энг табиӣ туйғу – яқин ва яхши кимсасидан жудо бўлиш бениҳоя ҳазин лирик лавҳада берилади”³.

Шоир ижодиётини тўла намоён бўлишида дунё қўлёзма фондларида сақланаётган Навоий асарларининг минглаб нусхаларини тавсиф ва тадқиқ этиш муҳим ҳисобланади. Қўлёзма нусхалар рўйхатини ўрганиш орқали муайян даврларгача номаълум бўлган ноёб нусхалар, айниқса, Навоийнинг ўз қўли билан ёзган автограф(дастхат)ини топиш шарафли ишдир. Ўтган асрнинг 70-йилларига қадар Навоий дастхати борасида ўзбек

¹Ганиева С. Навоий насрида муаллиф киёфаси. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 155.

²Ганиева С. Навоий насрида назмнинг ўрни. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 155.

³Ганиева С. Навоий насрида назмнинг ўрни. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 145.

навоийшунослигида билдирилган эмас. Жумладан, Ҳ.Сулаймонов “Девони Фоний”, “Ситтаи зарурия” каби асарлар қўлёзма манбаларини эълон қилар экан, “Навоийнинг ўз қўли билан ёзилган бирор бет автографи ҳозиргача фан оламига маълум эмас”¹лигини қайд этади.

1979 йили академик Ботирхон Валихўжаев “Алишер Навоийнинг мўътабар дастхат девони ҳақида” номли мақоласини эълон қилди. Олим эронлик адабиётшунос Бадри Отабой томонидан нашрга тайёрланган “Қўлёзма девонлар каталоги” (“Феҳристи девонҳои хатти”)да Эрон ҳукумати кутубхонаси хазинасида 1799 рақам билан сақланаётган девон тавсифидан бу қўлёзма Навоийнинг қўли билан ёзилган ва шоир муҳри босилган нодир манба эканлиги ҳақидаги маълумотга эътибор қаратади². 1990 йили Техрон университети томонидан ташкил этилган Абдулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”сининг 1000 йиллигига бағишланган Жаҳон конгрессида Суйима Ғаниева иштирок этади ва “Кохи Гулистон” музейи хазинасидаги қайд этилган “Наводир ун-ниҳоя”нинг нусхасини кўришга муяссар бўлади.

Суйима Ғаниеванинг Навоийга бўлган ҳурмати унинг эътиқод ва иймони билан боғланиши айтиш ҳақиқатдир. У доимо Навоий даҳосига муҳаббат билан қараган. Ҳатто 80 ёшдан ошганида ҳам Навоий ҳақида гапирганида жойида ўтириб сўзлашни ўзига лозим топмаган. Ана шу ҳурмат ва эътиқод ҳосиласи ўлароқ, ушбу девон фото нусхаси юртимизга олиб келинди.

Шарқшунос Исмоил Бекчанов билан ҳамкорликда девон ва муҳр матнини ўрганишда аниқлик киритишди. Жумладан, Бадри Отабой томонидан тузилган “Феҳристи девонҳои хатти” каталогида девон ва муҳр борасида: “Шу ерда Навоий муҳри босилган. (“Кун, оша фи-д-дунё к-ал-ғариб в-ал-фақир. Алишер”) (яъни, Дунёда фақир ва ғариб Алишердек ҳаёт кечир). Хат ва муҳри шариф Ҳазрати Навоий, алайҳа раҳма аст (яъни, хат ва шарофатли муҳр Ҳазрат Навоийникидир, Оллоҳнинг унга раҳмати бўлғай!)

¹Сулаймонов Ҳ. Сўзбоши. Алишер Навоий. Илк девон. – Т.: Фан, 1968. – Б. 12.

²Қаранг: Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг мўътабар дастхат девони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979. – № 3. – Б. 41-43.

деган Махдийхон Астрободий ёзуви ва муҳри босилган”¹, – дея берилган бўлса-да, у дастхат микрофильмини диққат билан ўқишда ундаги сўзларни кўйидагича эканлигини аниқлашди: “Кун, фи-д-дунё ка-аннака ғарибун ав обиру сабилин ал-фақир Алишер”. Яъни: Сен дунёда ғарибдек ёки мусофирдек яшагил, фақир Алишер”².

Демак, Навоий муҳридаги ҳадис унинг бутун умри давомида эл-юрт хизматида бўлгани, ўткинчи дунёнинг ҳавасларига берилмагани, баъзида давлат ишларига қўл силтаб, Пири Ҳирот деб улуғланган Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг мазорига жорубкашлик қилишгача фақирликни ихтиёр этгани, аслида Фаҳрий Ҳиротийнинг “Равзат ус-салотин” асарида келтирилганидек, “ҳар куни 75000 динор амир хазинасига тушар эди ва 15000 чиқим бўлур эди...”³ дея таърифланган шоирнинг қанчалик камтарликни афзал кўрганлиги маълум бўлади. Бу жиҳатларни инобатга олсак, навоийшуносликда Навоий муҳри ёзувини ўрганиш борасидаги тадқиқлар аҳамияти янада ошади. Олима бу борада изланишларини давом эттирар экан, “Фавойид ул-кибар” девонидаги ушбу қитъани “Кун фид-дунё ка-аннака ғарибун ав обиру сабилун” (яъни, сен дунёда ғарибдек, ёки мусофирдек яшагил) ҳадисининг таржимаси шоир муҳрига нақшланган эканлигини ёзади:

Деди: Ҳазрати муфизии коинот,

Анга ким эди ҳузнин ўксу кучи

Ки, дунёда бўлғил нечукким, ғариб,

Ва ёхуд анингдекки, йўл ўткучи⁴.

Ёки айнан шу девон нусха охиридаги ғазал мақтаъси ҳам муҳрдаги сўзларга ҳамоҳангдир:

Кўйида ўлди Навоий бу сифатким, бор эди,

Тақя хорова ҳасире, ёки остида тўшак⁵.

¹Қаранг: Ғаниева С. Навоий дастхати. Сўзбоши. – Т.: Фан, 1991. – Б. 6-7.

²Ғаниева С. Навоий дастхати. Сўзбоши. – Т.: Фан, 1991. – Б. 9.

³Қаранг: Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. – Т.: “Akademnashr”, 2011. – Б. 289.

⁴Қаранг: Ғаниева С. Шарқ мумтоз шеърларида қитъа жанри / Шарқ мамлакатларида адабий жараёнлар: жанр ва поэтика масалалари. Илмий-амалий анжумани материаллари. – Т.:ТДШИ, 2010. – Б. 10.

⁵Қаранг: Навоий дастхати. (Наводир ун-ниҳоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С. Ғаниева. – Т. : Фан, 1991.

Суйима Ғаниева ушбу қўлёзмаси котиби хати борасида: “Алиф”, “коф”, “лом” ҳарфлари ўнг томонга мойил қилиб ёзилган, мисраларнинг нотекислиги эса хатнинг мистарсиз ёзилганидан белги беради. Лекин, шубҳасиз, хат китобат санъатидан пухта хабардор одамнинг қўли билан ёзилган. Ҳарфларнинг муайян мутаносиблигини сақланиши, ҳар бир ҳарфнинг аниқ ифодаланиши, хусусан, ҳарфларнинг нуқталари алоҳида-алоҳида қўйилиши фикримиз далили бўла олади. Айни чоқда, ҳарфларнинг бу уст ва остки нуқталарининг аниқ ва дона-дона қўйилиш ҳолини қадимги ўзбек тилидан хабардор бўлмаган форсий забон котибларга енгиллик туғдириш мақсадида қилинганлигидан далолат берувчи омил деб қараш мумкин”¹, – деган фикрни билдиради.

Ҳақиқатан, Навоий хатнинг тўғри, равон ва аниқ ёзилишига эътибор қаратган. Масалан, шоир “Маҳбуб ул-қулуб” асарида: “Чиройли хати бор котиб сўзга оро беради ва сўзлагувчига роҳат бағишлайди. Агар хат битувчи хаттот тўғри ёзса, унинг битгани тўғрилар кўнглига сўзсиз мақбул бўлади. Муҳаррир, хоҳ бир байт, хоҳ юз байт ёзсин, таҳрири дуруст бўлса мақбул тушади. Агар ёзув шакли чиройли ва тўғри бўлмаса, билимли кишини ташвишга солади”², – деб ёзади. Бу шоирнинг хаттотликка бўлган талабчанлигини яққол кўрсатади. Навоий “Хазойин ул-маоний” лирик тўпламини тайёрлашда ҳам катта таҳрир ишини амалга оширган. “Навоий илк девондаги шеърларини “Хазойин ул-маоний”га киритар экан, илк девонни кўчириш вақтида котиб томонидан йўл қўйилган хатоларнигина тузатиб қўя қолмай, балки кўпчилик шеърларни қайта таҳрир ҳам қилган. Шунинг натижасида бошқа қўлёзмаларда илк девондаги бир неча шеърларнинг янги вариантлари вужудга келган”³.

“Наводир ун-ниҳоя” девони устидаги илмий изланишларни кенгайтириш мақсадида олима томонидан фото нусха асосида “Навоий

¹ Ғаниева С. Навоий дастхати. Сўзбоши. Навоий дастхати. –Т.: Фан, 1991. – Б. 8.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 28.

³ Исоқов Ё. Навоийнинг илк девонини текстологик текшириш принципи // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1962. – № 4. – Б. 66.

дастхати” китоби нашр этилди. Албатта, факсимиль нашр манба ҳақида тўлиқ тасаввур бера олмайди. Шу билан бирга олим Алимулла Ҳабибуллаев қайд этгандек, “факсимиль нашр, одатда қўлёзма устидаги тадқиқотларни давом эттиришда қўлёзма нусха ўрнини босадиган китоб ҳосил қилиш учун чоп этилади”¹. “Наводир ун-нихоя”нинг янги факсимиль нашрини илм оламига тақдим этиш янги изланишларга сабабчи бўлди. Дастхат муаллифи борасида А.Ҳайитметов шундай ёзади: “Бизнингча, бу соҳадаги изланишларни бундан буён яна давом эттириш керак. Қўлёзманинг биринчи бетидаги Навоийнинг “катабаҳу” деган сўзини эса “ёздим”, “кўчирдим” маъносида эмас, ушбу девонни “туздим”, “китобат қилдим” деган маънода тушуниш керак. Луғатларда бу сўзнинг шу маъноси ҳам бор. Яъни бу девонга шеърларни шахсан Навоийнинг ўзи танлаб, тайёрлаб берган. Бошқа одам кўчирган. Бу котибнинг номи эса бизга номаълум”². “Наводир ун-нихоя” девони қўлёзмасини шоир дастхати дейишга асослар етарли бўлмаслиги мумкин. Биз аҳамият қаратмоқчи бўлган нарса шуки, Суйима Ғаниева томонидан амалга оширилган бу иш Ватанимиздан узоқда қолиб кетган қўлёзма манбаларимизни юртимизга қайтариш, фидойилик, Навоий ижодига бўлган ворислик туйғусининг кучли ифодаси ва шоир муҳридаги сўзларнинг аниқланишидир.

Алишер Навоий асарлари ўзи яшаган даврдаёқ эл орасида кенг тарқалди. Улар дунёга манзуру машҳур бўлди. Шоир асарлари фақат туркий ва форсий тилда сўзлашувчилар учун эмас, бошқа халқ вакиллари учун ҳам маънавий-маданий манба сифатида катта аҳамиятга молик эди. Адабиёт мухлислари Навоий асарларини турли тилларга таржима қила бошлашди. Хусусан, XVI асрдан ғарб шарқшунослари орасида шоир асарларига қизиқиш бошланган. Бу даврда Италияда Христофор Армений Навоийнинг “Сабъаи сайёр” ҳамда Хусрав Дехлавийнинг “Ҳашт бихишт” асарларидан илҳомланиб, “Шоҳ Сарандебнинг уч навқирон ўғиллари саёҳати” асарини

¹Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б.155.

²Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997. – Б. 101.

итальян тилида яратади. “Сабъаи сайёр” асари немис, француз ва голланд тилларига таржима қилиниб, йиллар давомида қўплаб нашр этилади. Шунингдек, XVII асрда грузин шоири Цицишвили “Сабъаи сайёр” достонини эркин таржима қилиб, “Етти гўзал” асарини эълон қилади. XX аср бошларида “Муҳокамат ул-луғатайн” асари турк, татар тилларига таржима қилинади¹.

1966-1970 йиллари Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан шоир асарлари рус тилида 10 жилдлик асарлар тўплами шаклида нашр этилди. Бу навоийшуносликда йирик ҳодиса бўлиб, қўплаб навоийшунос, таржимон, шоирлар меҳнати натижасида юзага келди. Суйима Ғаниева навоийшунос ва таржимон сифатида бундай масъулиятли ишда иштирок этади. Олима Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” (Собрание избранных), “Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад”(Жизнеописание Пахлавана Мухаммада), “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”(Жизнеописание Сайида Хасана Ардашера) асарларини ва кейин алоҳида “Муножот” (Мунаджат. Обращение к богу) асарини рус тилига таржима этди.

Маълумки, таржима лисоний ва ақлий-ментал қобилияти билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Таржима матнида таржимон нутқий-тафаккур фаолияти малака-қўникмаларини қай даражада эгаллаганлиги, тилнинг синтактик структураси қоидалари ҳамда ижтимоий-тарихий муҳитда тўплаган билим захирасининг мавжудлигида намоён бўлади. Таржимон ҳар иккала тилнинг лисоний-когнитив ва руҳий-семантик жиҳатларини яхши билиши, маданиятлараро мулоқот қилиш жараёнида тўғри қарор қабул қила олиши керак. Таржима мулоқотнинг икки тил тизимидан фойдаланиш жараёни экан, таржимон шу тилларни яхши эгаллаган мутахассис ҳисобланади.

Албатта, таржимон бажарган иш аҳамияти аслият муаллифи айтмоқчи бўлган фикрни матнда қай даражада сақлашга эришганлиги билан баҳоланади. Шунинг учун ҳам таржимон, аввало, аслиятни ўзлаштириши,

¹ Қаранг: Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. – Т. : Фан, 1968. – Б. 43.

яъни манбани тўла идрок этиши керак. Агар таржима қилинаётган манба мумтоз адабиёт, яъни таржимон замонидаги тил билан бир даврга оид бўлмаса, бу ҳолатда жараённинг нечоғлик мураккаб кечишини тасаввур этиш қийин эмас. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”нинг 8-мажлисида Ҳусайн Бойқаро таърифи муаллиф тилида шундай акс этади: “Салтанат баҳрининг дурри яктоси ва хилофат сипеҳрининг хуршеди жаҳонороси, саховат ҳавосининг абри гуҳарбори ва шижоат бешасининг ҳузабр шикори, адолат чаманининг сарви сарбаланди ва мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, кўшиш размгоҳининг Рустами достони ва баҳшиш базмгоҳининг Ҳотами замони, фасоҳат илмининг нукта бирла сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат била мўъжиза пардози – Султон ус-салотин Абдулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон...”¹.

Суйима Ғаниева эса ушбу парчани рус тилига: “Редкостный перл в море владычества, солнце, украшающее мир в небосводе власти, облако источающее жемчуг с небес щедрости, неустрашимый лев в лесу храбрости, высокий кипарис в саду справедливости, драгоценный камень в руднике великодушия, легендарный Рустам на поле битвы усердия, Хатам времени в чертоге дарения, пронизательный чародей в мире красноречия, чужодей, владеющий благоречием вселенной, исполненным изящества, - султан всех султанов Абулгази Султон Хусейн Бахадыр-хан...”², – тарзида ўтиради.

Матннинг асл вариантыдаги сўз, ибора, бирикмаларга аҳамият қаратадиган бўлсак, *дурри яктоси, яъни ягона дури, хилофат сипеҳри, яъни халифалик осмони, хуршеди жаҳонороси, яъни жаҳонни безовчи қўйиш, абри гуҳарбори, яъни гавҳар сочувчи булут, шижоат бешасининг ҳузабр шикори, яъни шижоат ўрмонининг вазжоҳатли шери, сарви сарбаланди, яъни баланддан баланд дарахти, мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, яъни мурувват хазинасининг тоза гавҳари, кўйиш размгоҳининг Рустами достони, яъни саъй-ҳаракат майдонининг*

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.173.

² Навои, А. Собрание избранных. Сочинения в десяти томах. 9-том. Перевод Суйимы Ганиевой. – Т.: Фан, 1970. – С. 152.

Рустами Достони, бахшии базмгоҳи, яъни кечирувчилик базмгоҳининг
Ҳотами замони, ғасоҳат, яъни нотиқлик каби дастлабки таржима олиб
борилади. Эски ўзбек адабий тили билан бирга форс тили, араб тили асл матн
манбаси бўлган, таржимон асл матндаги сўзларни аввал ҳозирги ўзбек адабий
тилидаги маъноларини ўрганган, кейин асл матн рус тилига таржима этилган.
Бу билан таржимон матнни таржима этишда икки босқични амалга оширган:

1. Идрок этиш (рецептив) босқич.
2. Қайта матн тузиш (репродуктив) босқич.

Биринчи босқичда олима асар матнини аслият мазмунини семантик
жиҳатдан тушуниш учун луғатлар асосида дастлабки англаш, идрок этиш
жараёнини олиб борган, иккинчи босқичда манбанинг рус тилидаги матнини
тузади.

Баъзан таржимада муаллиф матнини ўзгартиришга йўл қўйилган.
Мақсад гапда аниқлик ва ихчамликка эришиш бўлади. Суйима Ғаниева
таржима ишларида ҳам шу мақсадга интиланлик ҳолати кўринади. Олима
шоир асарини таржима этишда ортиқча батафсилликдан қочади. “Мажолис
ун-нафоис”нинг ҳар бир мажлис якунланиши шоир томонидан турли хил
сўзлар: Аввалги мажлиснинг итмоми, иккинчи мажлиснинг ихтимоми,
учинчи мажлиснинг хатми, тўртинчи мажлис охири каби ишлатилган
бўлишига қарамай, таржимон мажлисларнинг якунини “заклучение”
(хотима) тарзида берадики, бунга сабаб ўқувчини чалғитмаслик, матн
таржимасини оғирлаштирмасликдир.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарини рус тилига ўгирган
таржимон С.Иванов ҳақли равишда “Навоий асарларини асл нусхада
ўқийдиган киши матнда мазмун борасида оқилона шарҳ талаб этадиган
кўпгина “дақиқ” ўринларга дуч келади. Матнни ўқиш ва тушунишда ҳатто
мазкур соҳада ихтисослашган ҳамда кўп асрлик қадимий матнларни ўқиш
тажрибасига эга бўлган филолог ҳам қийналиши мумкин. Шеърини матндаги
маънони “чиқариш” кўпинча филологик тадқиқий табиатга эга бўлган катта

иш билан боғлиқ”¹, – деб таъкидлаган. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”даги ғазал, қасида, рубоий кабилар таржимасида асосан мазмунни сақлашга аҳамият қаратган. Лекин шеър шакли, вазни, оҳангини ўзгартириш билан таржима матнини яратган. Масалан, Ёттинчи мажлисидаги Халил Султоннинг ушбу байти аслиятда:

Эй турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил,

Коми дилимиз, лаъли равонбахш раво қил².

Суйима Ғаниева байтни насрий шаклга мойил ҳолатда қуйидагича таржима этади:

О пери, красавица тюрчанка, откажись от коварства,

Желание нашего сердца – рубин уст твоих, исполни его.

Албатта, таржимада шеър вазнига мос ўлчамни танлаш таржимачиликдаги мураккаб назарий масалалардан биридир. Шунинг учун бошқа тилда асл нусхага яқин, унга монандроқ жаранглайдиган оҳанг танлаш тўғри бўлади. Олима байт таржимасида “*О пери, красавица тюрчанка*” ундалмаси, “*исполни его*”³буйруқ шаклини танлаш билан шеърнинг муסיқий кайфиятини сақлашга ҳаракат қилади.

Бугун Алишер Навоий ижоди нафақат рус тили, балки дунёнинг бошқа – француз, испан, немис, инглиз тилларига ҳам таржима этилмоқда. Жумладан, Навоий ғазалларини француз тилига ўгириш тажрибасини дастлаб бошлаган таржимонлардан бири М.Эргашев Шарқ шеъриятига хос бўлган шеърый тизимни таржимада сақлаш борасида шундай фикрни билдиради: “Бизнинг бош мақсадимиз Навоийнинг сўзига хиёнат қилиб қўймаслик ва ғазалларнинг руҳи ва мазмунини француз китобхонига тўла етказиб бериш эди. Шунинг учун ҳам баъзи ўринларда мисраларни иккига бўлиб, вазни енгиллаштиришга, таржималаримизни бугунги француз

¹Иванов С. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони. Таржимон Абдулла Шер // Жаҳон адабиёти, 2015. – № 8. – Б. 25.

²Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 203.

³Навои, А. Собрание избранных. Сочинения в десяти томах. 9 том. Перевод Суйимы Ганиевой. – Т.: Фан. 1970. – С. 152.

китобхони ўрганиб қолган шакл ва оҳангга солишга ҳаракат қилдик”¹. Шу нуқтаи назардан, таржима билан аслият матн транслитерацияси биргаликда нашр этирилишини тўғри, деб биламиз. Чунки бунда ўқувчи асл матндаги руҳиятни илғайди, қолаверса, таржимон маҳоратини аниқ кузата олиш натижасида таржимани холис баҳолаш имконига эга бўлади. Бундай нашр Навоий асарларини чет тилларга таржима этаётган хорижий мутахассислар томонидан ҳам қайд этилмоқда. Жумладан, шоирнинг “Лисон ут-тайр” асарини инглиз тилига таржима қилган канадалик адабиётшунос ва таржимон Гарри Дик Алишер Навоий мукаммал асарлар тўпламини “дигитал” форматга ўтказиш устида иш бошлаган, бу лойиҳага Суйима Ғаниевани ҳам таклиф этган эди. Хорижлик олим ўзининг Навоий асарларини инглиз тилига таржима этиш тажрибаси ҳақида гапириб шундай таклифни беради: “Маъно таржиманинг муҳим жиҳати. Ниҳоятда поэтик бўлган қадимги ўзбек тилини бу қадар поэтик бўлмаган бошқа бир тилда сақлаб қолиш ниҳоятда мураккаб. Мен Навоийнинг яна бошқа бир асарини таржима қилмоқчи бўлсам қандай иш юритган бўлардим? Биринчи навбатда, маънони таржима қилардим ва ишончим комилки, аслиятдаги мазмун ифодаланган байт кўринишидаги маъноли мисралар инглиз тилида ҳам чиройли жаранглайди. Шунингдек, мен таржимамга инглиз тилига транслитерация қилинган аслият матнини ҳам илова этаманки, натижада инглиз китобхони аслиятда ғазал қанақа жаранглашини овоз чиқариб ўқиш имкониятига эга бўлади”².

Мумтоз асарлар таржимасида аслиятнинг транслитерацияси берилиши ўзга тил вакилларига аруз вазнидаги асарлар жарангини йўқотмасдан мазмун ва шаклни яқинроқ ҳис этиш имкониятини ҳам яратади. Суйима Ғаниева “Таржимаҳои осори Хайём ба ўзбеки” мақоласида Шоислом Шомухамедовнинг таржимонлик маҳоратини Абдурауф Фитрат, Жамол Камол, Нусрат Карим кабилар билан қиёслар экан, шундай ёзади: “Бу

¹Эргашев М. Икки мақолага бир жавоб // Ёшлик, 2011. – № 2(243). – Б. 52.

²Гарри Дик. Ўзгалликнинг туғилган куни / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2014. – 7 февраль.

таржималарда ҳаммадан кўра маънонинг бир хиллиги, рубоийнинг асл мазмунини сақланишини назарда тутган. Таржимон шеърӣ таржималарида бадий санъатларни, рубоӣ балоғатини сақлаган ҳолда шоирнинг руҳиятига кириб бориб, шеърларнинг ритм ва оҳангларини ўз ҳолича сақлашга ҳаракат қилган”¹. Олима шу ўринда қиёслаш учун бир бетда уч тилдаги рубоӣ жойлашган параллел матндан фойдаланади. Параллел шаклда турувчи асл матн, таржима ёки табдил тадқиқотчиларнинг изланишларига ҳам жуда қўл келади.

Суйима Ғаниевада Навоӣ асарларини рус тилига таржима этиш учун махсус илмӣ тайёргарлик ва шароит мавжуд эди:

1. Таржимонда шоир асарларини рус тилига таржима этишидан аввал унинг шахсияти ва асарларига бўлган муҳаббат, руҳӣ яқинлик, миллий ғурур шаклланган, яъни олима Навоӣни англаган, кейин таржима ишига киришган.

2. Таржимон – аслият тилини мукаммал эгаллаган, таржимон – навоӣшунос, таржимон – рус тилини пухта эгаллаган. Мана шу учта фаолият бирлиги Навоӣ асарларининг рус тилига пухта таржима бўлишини таъминлаган.

3. Таржимада луғатлар муҳим саналади. Олима ижодий лабораториясида турли ноёб луғатлар араб, форс, рус, ўзбек тилларининг изоҳли ва таржима луғатлари доимо мавжуд бўлган. У таржимада ноёб луғатларга асосланганки, бу амалга оширилаётган таржимага ишонч ҳиссини берган. Масалан, рус ҳарбий шарқшуноси И.Д.Ягеллонинг “Польный арабско-персидско-русский словарь” (Тошкент, 1910) каби луғатлар олима кутубхонасида бўлган.

Суйима Ғаниеванинг таржимачилик фаолиятидаги яна бир ютуғи – рус тилидаги “Ўзбек адабиёти тарихи”ни тайёрлашдаги иштироки бўлади. “Илк бор рус тилида нашр этилган икки жилддан иборат “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида ўзбек классик адабиёти бир бутун ҳолда илмӣ холислик асосида

¹ Ғаниева С. Таржумаҳои осори Хайём ба ўзбакӣ // Сино, 2006. – № 22. – Б. 51-53.

таърифланганки, биз ўзбек адабиётининг бошқа тилларида чоп этилган бундай тарихига эга эмас эдик. Табиийки, бу йирик тадқиқот унинг яратган муаллифларидан чуқур билим, теран нуқтаи назар ва катта бардошни талаб этган”¹, – деб ёзишади адабиётшунослар Р.Орзибеков ва Ҳ.Абдусамиевлар. С.Ғаниева бундай машаққатли ва масъулиятли ишда иштирок этгани учун 1992 йили Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотида савозор бўлди. Ҳақли равишда таъкидланганидек: “...муаллифлар ҳамкорлигида яратилган рус тилидаги икки жилдлик тадқиқот бизнинг кўз ўнгимизда ўзбек адабиётининг кўп асрлик тараққиёт манзарасини, унинг холис, объектив илмий тарихини тўла намоён қила олади. Асар жумҳуриятимиз илмий-маданий ҳаётида муҳим воқеа, ўзбек филологияси тараққиётида янги улкан ютуқ сифатида юксак баҳоланишга арзигуликдир”². Дарҳақиқат, мумтоз асарларни рус тилига таржима этилиши тарихий жараён бўлиб, ўзига хос таржимачилик мактаб вужудга келган эди.

Олима шоирнинг диний, тасаввуфий йўналишдаги асарлари нашрида ҳам иштирок этган. Давр тақозоси билан нашр этилмасдан қолган “Сирож ул-муслимин” асари 2000 йили Алишер Навоий мукаммал асарлари тўпламида изоҳлар билан олима томонидан биринчи марта эълон қилинди. Албатта, соф диний йўналишда бўлган бу асар кейинги тадқиқотларда ўрганилиб, дастлабки нашрнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатилмоқда³.

2001 йили С.Ғаниева Марғуба Мирзааҳмедова билан ҳамкорликда “Насойим ул-муҳаббат” асари нашрга тайёрланди. Тазкира матнини тузишда ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида сақланаётган 857 ва 5420 инвентар рақамли кўлёзмалар ҳамда асарнинг Туркияда доктор Камол Эраслон томонидан 1996 йили чоп этилган танқидий матни асос қилиб олинган. Шунингдек, матнларни қиёслаш, шахс ва жой номларини тўғри ёзиш, таржима ва изоҳлар тузишда Жомийнинг “Нафаҳот

¹Орзибеков Р., Абдусамиев Ҳ. Адабиёт ва тарих / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 29 ноябр.

²Мамажонов С., Мирзаев Т. Адабиётимиз кўзгуси / Ўзбекистон овози, 1991, 19 ноябр.

³Қаранг: Абдумажид Ҳ.-Я., Абдумажид Ҳ.-Я. “Сирожул-муслимин”(Насрий баёни ва қисқача изоҳи билан). “Навоийдан чу топқайлар навое”. – Т. : “Hilol-Nashr”, 2014. – Б. 116-174.

ул-унс мин ҳазарот ил-қудс” асари қўлёзмаси, Эрон ва Тошкентда чоп бўлган изоҳли манбалар, Маҳмуд бин Усмон Али томонидан усмонли турк тилига ўгирилган таржимадан фойдаланилганлиги қайд этилади¹.

2011 йили матншунос Ҳомидхон Исломий “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасини илмий-танқидий матн ҳолида нашр эттирди. Ҳ.Исломий илмий-танқидий матн тайёрлашда таянч нусха сифатида Истанбул Тўпқопи музейи Реван кутубхонасидаги 808 рақамда сақланаётган Алишер Навоийнинг 1495-96 (901 ҳижрий) йили Ҳиротда китобат қилинган “Куллиёт”и фотонусхасини танлаган. Шунингдек, кўмакчи қўлёзмалар, XVI асрда Ҳиротда кўчирилган, ҳозирги вақтда Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург қўлёзмалар фондида Д97 рақами билан сақланаётган нусха ва Истанбул Сулаймония музейи Фотиҳ кутубхонасида 4056 рақамли Навоий асарлари куллиёти каби манбаларни ишга жалб этганлигини ёзади. Ҳ.Исломий ишга ўзига хос тарзда ёндашган, яъни, қўлёзма асарда ёзилган сўзлар мураккаблиги туфайли матнни осонроқ илғаб олиш ва ўқиш учун тиниш белгиларини қўйиб чиққан, кўчирма гапларни қўштирноққа олиб, ажратиб берган. Арабий, форсий ибораларига, ҳозирги ўзбек адабий тилида кам ишлатиладиган туркий сўзларга ҳаракат белгиларини мумкин қадар аниқликда кўрсатиш, Қуръон оятлари, ҳадислар тўғри ўқилиши учун ҳаракат белгиларини қўйиш орқали тазкиранинг кейинги нашри, айтиш керакки, анча енгил ўқилади. Ана шу қулайликларни ҳисобга олиб Ўзбекистон мусулмонлари идораси ва Тошкент давлат шарқшунослик институти Ҳ.Исломий тайёрлаган илмий-танқидий матнни кирилл ёзувига табдил қилиб, 2017 йили “Мовароуннаҳр” нашриётида чоп эттиришди². Ҳ.Исломий ва 20 жилдлик тўпламдаги нашр матнини ўзаро солиштиришда айрим фарқлар кўзга ташланади. Масалан: Аҳмад Хузравайх Балхий қ.с. (47.МАТ) – Аҳмад ал-Хузравийа ал-Балхий (47. Ҳ.Исломий), Ахий Фараж Занжоний

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 17 жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 2-3.

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат мин шамойимил футувват. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Ҳ.Исломий. – Т.: “Movarounnahr”, 2017.

(179.МАТ) – Ахий Фарах Занжоний (179.Ҳ.Исломий), Шайх Абу Али Формадий (437. МАТ) – Шайх Абу Али Формазий (437. Ҳ.Исломий), Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний (442. МАТ) – Хожа Абдулхолиқ Ғуждавоний (442. Ҳ.Исломий), Хожа Ориф Ривгарвий (443. МАТ) – Хожа Ориф Ривигиравий (443. Ҳ.Исломий).

Ёки: “Шайх Муҳйиддин Абдулқодир Жилий қ.с.Куниятлари Абу Муҳаммаддур. Насабда Алавий Ҳасаний эрмишлар. Она жонибидин Шайх Абу Абдуллоҳ Савмаъийға набира бўлурлар” (МАТ) берилган бўлса, кейинги нашрда: “Шайх Муҳийуддин Абдулқодир Жилий қаддасоллоҳу сирраҳу. Куниятлари Абу Муҳаммаддур. Насабда Алавий Ҳасаний эрмишлар. Ани жонибидин Шайх Абу Абдуллоҳ Савмаъийға набира бўлурлар” (Ҳ.Исломий).

Бундан ташқари, нашриёт ва матн қоидаларига кўра, асосий матнда учровчи такрорий сўзлар қисқартмаси берилади, жумладан, ҳар бир авлиёнинг исми охирида келтириладиган “қаддасоллоҳу сирраҳу”, “қаддасоллоҳу таоло руҳаҳу” сингари алқовлар Ҳ.Исломий матнида қисқартма шаклида берилмаган ва мазкур қоидага амал қилинмаган. Хуллас, Алишер Навоийнинг МАТдаги Суйима Ғаниева ва М.Мирзааҳмедова томонидан тайёрланган ўн еттинчи жилд нашри баъзи имловий хато, камчиликларни ҳисобга олмаганда, кўп томлик нашрлар қоидасига кўра тайёрланган.

Энди навоийшуносликдаги мулоҳазали ҳолат, хусусан, “Рисолаи тийр андохтан” асари хусусида тўхталмоқчимиз. Рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс “Навои” монографиясида шоир асарлари қаторида “Рисолаи тийр андохтан” деб номланган китоб ҳам келтиради¹. Суйима Ғаниева асарни илк бора матбуотда ўқувчилар ҳукмига ҳавола этишни лозим топади². Олима “Фаразлар ва тахминлар” рукни остида эълон қилинган ушбу асар хусусидаги мунозарали ёндашувлар бўлганлигини шундай изоҳлайди: “Ушбу сатрлар муаллифларидан бири – Суйима Ғаниева қўлида Алишер Навоийнинг 1667-

¹Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М. -Л.,: Академии Наук СССР, 1948. – Б. 270.

²Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан // Тафаккур, 1995. – № 3-4. – Б. 122-123.

70-йилларда кўчирилган тўлиқ бўлмаган 17 асардан иборат куллийети мавжуд. Унинг 151-152 саҳифаларида “Рисолаи тийр андохтан” асари ўрин олган. Асар матншунос Порсоҳон домла Шамсиевга кўрсатилган эди. У киши: “Бу асар Навоий қаламига мансуб бўлмаса керак, ривоятнома мазмунидаги бирор бир “Қисса” каби асардан парчага ўхшайди”, – деган фикрни билдирган, шоир Ғафур Ғулом эса, бу асар Алишер Навоий қаламига мансуб, деган тахминимизга анча кескин муносабатда бўлган эди”¹. Олиманинг ўзи ҳам тўлиқ ишонч билан “Рисолаи тийр андохтан”ни Навоийнинг асари деган хулосага келмаган. Бизнингча, “Рисолаи тийр андохтан” асари Навоийга нисбат берилган асар ҳисобланади.

“Рисолаи тийр андохтан” Навоийнинг шу мавзудаги бошқа асарларидан фарқ қилади. Жумладан, шоир “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ёзади: “Одам салавотуллоҳ алайҳ хилқати. Одамнинг кунияти Булбашардур ва лақаби Сафиюллоҳдур. Чун иродатуллоҳ анинг хилқатиға муқтазий бўлди, Жаброил (а.с.) га амр бўлдики, бир миқдор туфроғ анинг тийнати тахаммури учун ул ердинки, ҳоло Макка анинг ўрнидадур, келтурсун. Жаброил (а.с.) бу амрға иштиғол кўргузди, бирҳол тили била анга онт бердики, туфроғни мендин олмаки, бўлмағайки, бу махлуқдин ношойист амр вужудқа келгайки, ул сабабдин мен ҳақ таолонинг мужиби сахту хитоби бўлғаймен. Жаброил (а.с.) қайтиб анинг сўзин арз қилди эрса, Микойилға ҳукм бўлди. Ул дағи ердин ҳам андоқ онт эшитиб қайтди, эрса, Исрофилға ҳукм бўлди...”².

Энди “Рисолаи тийр андохтан”дан олинган парчага эътибор қаратадиган бўлсак: “Аммо хабарда андоқ келтирурким, чун Ҳазрати Одам Сафий (салавоту лиллоҳи алайҳи) дунёга келгондин сўнг Худойи таоло анинг гуноҳин бағишлади эрса Жаброил(а.с.)га амр бўлдики, Одамға деҳқончиликни ўғротгил. Жаброил(а.с.) келиб айди: – Ё Одам, Худойи таоло санга айди, андин сўнг амр қилдики, деҳқончилик қилсун. Чун Одам (а.с.)

¹ Ғани қизи Суйима, Урфон Отажон. Ўқ ва ёй рисоласи // Тафаккур, 1995. – № 3-4. – Б.120.

² Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукамал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 97.

бу пайғомни эшитти, эрса қабул қилди. Ва Жаброил (а.с.) уруғ олиб келди ва Одам (а.с.) сочти ва ерни мола қилди. Қазоға қарғалар келиб, эккан буғдойни ковлаб олиб ея бошлади. Одам (а.с.) андоқ кўруб, муножот қилиб айдиким: – Илоҳи, менинг, экканимни зоеъ қилмагил. Бас, Худойи таоло Жаброил(а.с.)дин Одами Сафийға бир ёй ва неча ўқ йиборди. Чун Одамға ўқ отмоқни ўгротти...”¹

Бу икки асардан олинган парча ўзаро солиштирилганда шундай тафовутлар кўринади:

1. Услубий фарқ, яъни биринчи парча бадий-илмий услубда, иккинчи парча кўпроқ оммабоп услуб ва халқона тилда ёзилган.

2. Асарларда араб, форс тилидаги сўзларнинг қўлланиш даражаси ҳар хил, яъни биринчи парчада: кунияти, хилқатиға, муқтазий бўлмоқ, тийнати тахаммури, ҳоло, иштиғол кўргузмоқ, ношойист, мужиби сахту хитоби каби сўзлар қўлланган бўлса, иккинчи парчада эса нисбатан кам: пайғом, муножот сўзлари ишлатилган.

3. Асарларда келтирилган сўзлар Алишер Навоий асарлари луғатида мавжудлиги жиҳатидан, яъни “Рисолаи тийр андохтан”дан олинган парчадаги “мола” сўзи форсча, молидан – текисламоқ сўзидан олиниб, уруғ сочиш учун шоликорликда сув ҳайдалган ерга дон сочиш ва текислашда ишлатиладиган асбобни англатди, бу сўзни “Навоий асарлари луғати”да учратмадик².

Тахминимизча, “Рисолаи тийр андохтан” асари Навоий асарлари сирасига котиб томонидан нотўғри киритилган, бошқа нусхаларда бу хатолик такрорланган. Тарихда котибларнинг кўчираётган асарига баъзан эркин муносабатда бўлиш ҳолати учрайди. Масалан, XIX асрда Навоий “Хамса” асарининг Муҳаммад Раҳимхўжа ибни Подшоҳхўжа Насафий деган котиб томонидан кўчирилган нусхасида “Сабъаи сайёр” достони тугагандан сўнг

¹Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан. Мукамал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 293.

²Қаранг: Навоий асарлари луғати. – Т. : Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

котибнинг 17 байтдан иборат маснавийси келтирилади¹. Ш.Сирожиддинов котиб Насафийнинг 17 байтли маснавийси хусусида “котиблар кўчираётган асарларига баъзан ижодий-эркин муносабатда бўлган”², – деб ёзади. Шундай ҳолатга яқин, “Рисолаи тийр андохтан” асари муаллифи номаълум бўлиб, котиб ихтиёри билан Навоий куллийетига киритилган ҳамда бу илова бошқа нусхаларда ҳам такрор кўчирилган.

Албатта, бу каби илмий фаразлар ёки мунозарали ҳолатлар учраши Суйима Ғаниеванинг Алишер Навоий илмий биографиясини яратишдаги сермашаққат илмий изланишлари савиясини туширмайди. Юқорида келтирилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, Суйима Ғаниева ўзбек навоийшунослигига 60-йиллар бошларидан кириб келиб, Навоий биографиясини яратишда илмий-адабий қарашлари, таржима ишлари, матншунослик ва манбашунослик оид илмий янгиликлари билан мунтазам иштирок этиб келди ва ўзига хос илмий йўналишни яратди.

1.2. Алишер Навоий адабий давраси ва ижод манбасини ўрганиш тамойиллари

Навоийшуносликда Суйима Ғаниева илмий-адабий тадқиқотлари улуг шоир ижод лабораторияси, мактаби, суҳбатдошлари ва адабий давраси ижодкорлари фаолиятини ўрганишга қаратилганлиги билан ажралади. Олима Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Гадоий каби бевосита шоир адабий ҳаётига яқин кишилар ҳақида илмий изланишлар олиб борган. Айни шу ҳолат олима тадқиқотларида атрофлича мулоҳаза билдириш, Навоий шахсиятини гавдалантириш ҳамда шоир ҳаётидаги воқеалар ҳақида тасаввур ҳосил қилишда илмий асос бўлади. Олиманинг Алишер Навоий адабий даврасини ўрганиш ишларига дастлаб адабиётшунос Нажмиддин Комилов: “Илм нури ила кўнгли чароғон олима Суйима Ғаниева

¹ Қаранг: Валихўжаев Б. Алишер Навоий “Хамса”сининг қўлёзма нусхалари. Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари. Тўплам. – Самарқанд, 1981. – Б. 20.

² Қаранг: Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – Б.16.

Навоий ижодини атрофлича тадқиқ этиш учун Ҳирот адабий муҳити, хусусан, Жомий ва Ҳусайн Бойқаро ижоди, уларнинг Навоий билан маслақдошлиги, ижодий ҳамкорлиги ҳақида бир туркум тадқиқотлар яратди”¹, – деган фикрлари билан эътибор қаратган эди.

Суйима Ғаниева илмий изланишларида Ҳирот адабий муҳитини ўрганиш асосий мақсад бўлган. У “Алишер Навоий” китобида ёзади: “Навоий бошчилик қилган Ҳирот маданий муҳитида тилшунос олимлардан Сайфиддин Аҳмад, Шайх Ҳусайн, адабиётшунослардан Давлатшоҳ, Сайфи Бухорий, Шамсиддин Муҳаммад Бадахший, Камолиддин Ҳусайн, тиб олими Дарвешали, тарихчи олимлар Мирхонд ва Хондамир, хаттотлар Султонали Машҳадий, Абдужамил котиб, Султонмуҳаммад Хандон, рассомлардан Камолиддин Беҳзод, Шоҳмузаффар, бастакор ва созандалардан Ғулом Шодий, Хожа Мирворий, устод Қулмуҳаммад Удий, Шайх Нойи, Ҳусайн Удий, устод Кичик Али Танбурий, устод Али Хоний, ҳофиз Султонмаҳмуд Айший, шоирлардан Шайхим Сухайлий, Бобо Шўрида, Камолиддин Биноий, Ҳофизи Саъд, Осафий, Соҳиб Доро, Бадриддин Ҳилолий ва бошқалар самарали ижод билан шуғулланганлар”². Дарҳақиқат, Хуросон давлатида Ҳирот маданият, маърифат, санъат марказларидан бири бўлган. Ҳирот адабий мактабининг ҳомийси, асосчиси Алишер Навоий эди. Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги соқийномасида Ҳирот адабий муҳитини шундай гавдалантиради:

“Соқийё, дўстлуге кўргузгил,

Дўстга не қадаҳе еткузгил.

Ким, кирар дўстларим ёдимға,

Ўт солур хотири ношодимға.

Чектилар барча жамол узра ниқоб,

Уйлаким, меҳр жамолиға саҳоб.

Бириси пири Муаммойи эди

¹ Комилов Н. Суйима Ғаниева. Автобиография. – Т.: ТДШИ, 2015. – Б. 9.

² Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1962. – Б. 13.

**Ким, ҳарам бодия паймойи эди.
Яна бири нағмазани соҳиби ҳол,
Ҳам анинг ҳамқадами Хожа Камол.
Мир Садр ўзни тутуб аҳли вифоқ,
Лек кўп эрди бадиънда нифоқ.
Яна бир олими Сабзо(во)рий эди
Ким, маоний дурри гуфтори эди.
Ҳар бири ўз таврида бешибху назир
Бордилар барча – не айлай тадбир.
Бўлайин ёдлари бирлан маст,
Яна то кимсага бўлмай побаст.
Бириси Мир Атойи янглиғ,
Бири дарвиш Фанойи янглиғ...”¹.**

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонидаги олим, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг саромади Мавлоно Абдурахмон Жомий, шунингдек, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий ва бошқалар ҳақида тўхталиб, шундай таърифни беради: “Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажиб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирӣ шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай”².

Ҳирот адабий мактаби кейинги давр учун ҳам ибрат бўлди. Жумладан, Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асаридаги Убайдий зикри бобида ўқиймиз: “Шеър ва девонлари арабий, форсий ва туркийда айтибдурлар, ҳоло бор. Илми мусиқийға кўшиш айлар эрди. Алғараз, подшоҳ эрдикӣ, жами сифатларда баркамол эрди. Анинг тириклик вақтида Бухородаги фузало ва булағолар, халойиқ ва алойиқ Ҳиротдин – Мирзо Ҳусайн замонасидин ёд

¹ Алишер Навоӣ. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6 жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 515-516.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1989. – Б. 159-160.

берур эрди”¹. Парчадан маълум бўладики, Бухоро хони шоир Абулғозий Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон каби ҳукмдорлар давлатнинг ижтимоий, маданий ҳаётига эътибор қаратиш ва шоирлар даврасини ташкил этишни Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигидаги Олий мажлисга монанд тарзда олиб боришга интиланлар.

Ҳирот адабий мактаби туркий халқлар адабиётининг олтин саҳифаларини яратди. Бунда Ҳусайн Бойқаронинг хизмати катта бўлди. Олий мажлис деб аталган алоҳида ўтиришлар айнан Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан бошқарилиб, Ҳусайний шоҳ ва шоир сифатида адабиёт, санъат ривожига катта аҳамият қаратган. “Ҳайрат ул-аброр” асаридага Марвийга ишора этган “Золи зар ва Шоҳ Ғозий ҳикояти” ҳам бежизга киритилмаган. Умуман, темурийлар даври маданий ҳаёти ва Ҳирот адабий муҳити ҳақида махсус тадқиқотларда қимматли маълумотлар берилган ². С. Ғаниева томонидан эса Навоий адабий давраси қуйидаги тамойиллар асосида ўрганилганлиги маълум бўлади:

1. Навоий ва Жомий.
2. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро.
3. Навоий ва туркийгўй шоирлар.

Ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг пурмаъно ижод хазинаси ўзбек халқи учун нечоғли қимматли бўлса, у Навоийнинг энг яқин дўсти эканлиги янада кадрлидир. Абдурахмон Жомий Алишер Навоий билан биринчи марта Абу Саид ҳукмронлиги даврида Хиёбон мавзесида ҳамма қатори кўришган. Шунда Жомий унга ўзининг бир рисоласини тақдим қилган. Гарчи Жомийнинг Навоийдан ёши анча улуғ бўлса ҳам моҳиятан улар чин дўст ва ҳамкор бўлганлар. Жомий ўзининг “Нафаҳот ул-унс”, “Баҳористон” ва бошқа бир қанча асарларида Навоийни, Навоий ҳам ўз асарлари, жумладан “Хамсат

¹ Ҳомидий, Ҳ. Даҳолар давраси. – Т.: Ўқитувчи, 2011. – Б. 234.

² Қаранг: Бертельс Е.Э. Наваи и Джами. – Москва: Наука, 1965; Шодиев Э. Навоий ва ёш тожик адиблари. – Ленинобод: С.М.Киров номидаги Ленинобод давлат университети, 1969; Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир. – Душанбе: Ирфон, 1989; Charles, F. Persian poetry in the Timurid period. – Californian: University of Californian, 1989; Сирожидинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Т.: “Akademnashr”, 2011.

ул-мутаҳаййирин”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат” каби асарларида Жомийни ҳурмат билан тилга олади.

Суйима Ғаниеванинг “Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий”¹ номли ҳаммуаллифликдаги китоби, “Мавлоно Абдурахмон Жомий”² номли рисола ва қатор мақолалари Навоий ва Жомий адабий ҳамкорлигини ёритишга қаратилган.

Жомий ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Ж.Холмўминов ёзганидек, “Суйима Ғаниева Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижодини адабий алоқалар асосида яъни, Навоий ва Жомий йўналишида ўрганади”³. Яъни, олима Навоийнинг “Муршиду устоду пир манга” деган эътирофига аҳамият қаратиб, Ҳирот адабий мактабида Абдурахмон Жомийнинг ниҳоятда кучли ўрин тутиши ва ҳатто Ҳусайн Бойқаро ижодий фаолиятига таъсир ўтказганлигини бевосита Навоий тарафидан қўллаб-қувватлаб турилган, деган фикрни билдиради. Олима қайд этганидек, Жомийнинг қатор асарлари Навоий хоҳиши, таклифи билан ёзилган. “Навоий Жомийга ўз шеърларини жамлаб, девонларга ажратишни ва уларга махсус номлар беришни таклиф қилган. Айтиш жоизки, Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” номли тўрт девони тузилгани Жомий таклифи билан амалга оширилган. Бу ҳам тасодиф эмас. Жомий ва Навоий ҳамкорлигининг гўзал, ибратли тажассумидир”⁴.

Суйима Ғаниева Жомийнинг асарлари, хусусан, уларнинг яратилиш жараёни орқали Навоий шахсияти, шоир ижодидаги муҳим бурилишлар, анъана ва янгиликларнинг кашф этилиши кабиларга аҳамият қаратади. Жумладан, олима шундай ёзади: “Навоий 1476 йилда Жомийни ўзига тариқат йўлидаги устоз, пир деб қабул қилади ва Жомий ҳузурида суфийлик рамзлари, ишоратлар ва истилоҳларни ўрганишга киришади. Шунда баъзи асарларга шарҳ битиш лозим деган хулосага келган Навоий Жомийдан илтимос қилганда

¹ Шамсиев П., Ғаниева С. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1966.

² Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014.

³ Холмўминов Ж. Жомийшуносликка доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 1. – Б. 36.

⁴ Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014. – Б. 6.

Фахруддин Ироқийнинг “Ламаъот” (Шуълалар) асарига “Ашиъат ул-ламаъот” (Порлоқ шуълалар) номли шарҳ яратади”¹.

Олима Навоий ва Жомий адабий алоқалари билан бирга, Жомийнинг Навоийга маънавий таъсир кўрсатгани, улар ўртасидаги “муршиду устоду пир” муносабатига кўп тўхталади².

Суйима Ғаниеванинг “Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур...”³ деб номланган мақоласида Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги **“Вафо тариқида ул ким тиларки, қилса сулук...”** деб бошланувчи ғазалининг:

Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур,

Агар Фусусдурур, гар Нусусу йўкса Фукук”, –

мақтаъсини таҳлил этилган. Суйима Ғаниева, аввало, ушбу ғазалда вафо ва унинг моҳияти, вафо аҳлининг садоқати борасида мулоҳаза беради, кейин эса ғазалнинг охириги байтида шоир тилга олган “Фусус”, “Нусус”, “Фукук” сўзлари маъноси ва ғазалда келтирилиш сабаби, жумладан, ғазалда ёзилган “Фусус” сўзини шундай изоҳлайди: “Фусус” арабча “фасс”нинг кўплиги бўлиб, унинг луғавий маъноси узук кўзига ўрнатилган қимматбаҳо тошни англатади, байтда келтирилган “Фусус”нинг тўлиқ номи “Фусус ал-ҳикам” (Ҳикматлар гавҳари)дир. Бу асар машҳур олим, Ибн ал-Арабий номи билан танилган Абу Бакр Муҳйиддин Муҳаммад ибн Али ал-Ҳотамий ал-Андалусий томонидан ёзилган”⁴. Агар Алишер Навоий фалсафий-ирфоний дунёқарашида Абдурахмон Жомийнинг таъсири катта бўлганлигини инобатга олсак, “Вафо тариқида улким тиларки, қилса сулук, Керакки, тутса вафо аҳли шевасин маслук” матласи билан бошланган ғазалнинг мақтаъси мазмунига Суйима Ғаниеванинг эътибор қаратиши шоир диний, тасаввуфий қарашларини тушунишда яна бир восита бўлади.

¹Ғаниева С. Яна “Хамсат ул-мутаҳаййирин” ҳақида. Жомий ва ўзбек адабиёти. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Т.: “Ал-Худо” халқаро нашриёти, “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б. 27.

²Қаранг: Ғаниева С. “Муршиду устоду пир манга”. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 86-91.

³Ғаниева С. “Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур...” // Тафаккур, 2008. – № 2. – Б. 72-74.

⁴Ғаниева С. “Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур...” // Тафаккур, 2008. – № 2. – Б. 73.

Маълумки, Шайх ул-акбар Муҳйиддин Ибн ал-Арабий (1165-1240) ислом оламида кенг тарқалган “ваҳдат ул-вужуд” таълимоти асосчиси. Ибн Арабий кўп жилдлиқ “Футуҳоти Маккия” (Макканинг кашфи) ва “Фусус ул-ҳикам” (Ҳикматлар гавҳари) номли асарлари билан машҳур бўлган. Ибн Арабийдан кейин Абдурахмон Жомий фалсафий-ирфоний қарашларида ваҳдат ул-вужуд таълимоти етакчилиқ қилган. “Жомий тасаввуф ва ирфон мавзусида асар ёзишни Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Нақш ал-фусус” номли асарига “Нақд ун нусус фи шарҳ Нақш ал-фусус” номли шарҳ боғлаш билан бошлаб, илмий-ирфоний изланишларига яна Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ул-ҳикам” номли тасаввуф ва ирфон тарихида машҳур бўлган асарига “Шарҳи Фусус ул-ҳикам” номли шарҳ ёзиш билан якун ясайди”¹.

Суйима Ғаниева “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида Навоийнинг ғоявий-фалсафий қарашлари акс этганлиги хусусида тўхталар экан, “ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг “асосий ижтимоий вазифаси ҳамда мақсади ҳар нарсадан олдин инсонни илоҳийлаштириш ва шу йўл билан унинг кадр-қимматини тиклаш, уни реал воқелик билан боғлаш эди”², – деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, Ибн ал-Арабийнинг ушбу фалсафий қараш Навоий даврида жуда кенг оммалашган. Шу сабаб Ибн ал-Арабийнинг китобларига шарҳлар ёзилган, ҳатто турли хил баҳслар ҳам бўлган. “Насойим ул-муҳаббат”да бу ҳақда кўп маълумотлар берилган. Жумладан, Навоий Шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший (р.т.) зикри бўлимида шундай ёзади: “Шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший р.т. Ул Шайх Нуриддин Абдуссамад Натанзийнинг муридидир. Зоҳир ва ботин улумиға жомеъдур. Ва кўп таснифоти бор, “Таъвилот” тафсиридек, “Суфия истилоҳоти” ва “Фусус ул-ҳикам” шарҳидек ва “Манозил ус-соирин” шарҳидек. Ва Шайх Рукнуддин Алоуддавла қ.с. била муосирдур. Ва ораларида ваҳдати вужуд қавлида мухолафот ва мубоҳасот воқеъдур. Ва ул бобда бир-бирига мактублар

¹ Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – Б. 31.

² Ғаниева С. “Саййид Ҳасан Ардашер сияҳ ҳолатида”. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 93.

битибдурлар. Мир Иқбол Сийистоний Султония йўлида Шайх Камолуддин Абдураззоққа ҳамроҳ бўлгандур. Андин бу маъно истифсори қилиб, анга бу бобда гулув кўрубдур. Мир Иқболдин сўрубдурки, сенинг шайхингнинг Ҳазрат Шайх Муҳиддин Арабийга ва анинг сўзлариға не ақидаси бор? Ул жавоб дебдурки, азим уш-шаън тутар маорифда. Аммо дерки, буки Ҳакни Вужуди мутлақ дебдур, ғалат қилибдур ва бу сўзин бегонмас”¹.

Бундан кўринадики, ўша даврда, яъни ХҲ асрларда бу асар мавзусида кўплаб мунозаралар бўлган. Ваҳдат ул-вужуд мавзуси баҳсида замондош икки Шайх – Шайх Камолуддин ва Шайх Рукнуддиннинг орасида мактублар ёзилган. Ҳатто, ушбу асарга шарҳ ёзган Абдураззоқ Коший Рукнуддин Алоуддавла (қ.с.) шогирди Мир Иқбол Сийистонийни йўлда ҳамроҳ кетаётганда ҳам шу мавзудан сўз очиб, пирининг бу асарга қандай муносабати борлигини сўраган. Навоий бу баҳсларни, мактуботларни тўлиқ билишни хоҳлаган киши Жомийнинг “Нафаҳот”ига мурожаат қилсин дея, зикрини тугатади. Суйима Ғаниева ғазал таҳлилида Навоий тутган йўлдан бориб, сўзни мухтасар қилган ва тўлиқ маълумот олишни хоҳлаган кишини асл манбага йўналтирган.

Шунингдек, Навоий “Шайх Зайнуддин Абубакр Хавофий қ.с. ҳақида шуларни ёзади: “Дарвеш Аҳмад Самарқандий Шайхнинг ишин қилган муридларидин ва хулафосидин эрди, сўфия сўзларин кўруб эрди ва минбар устида ани яхши баён қилур эрди. “Фусус” мутолааси ва дарсиға қиём кўргазур эрди. Ва Ҳазрат Маҳдумий н.м.н. “Нафаҳот ул-унс”да битибдурларки, анинг ўз хатти била “Фусус ул-ҳикам”нинг охирида кўрубменки, битибдурларки, хилватда эрдимки, Ҳазрат Рисолат с.а.в. манга “Фусус ул-ҳикам” дарсиға ишорат қилди. Ва Ҳазрат Расул с.а.в.дин саволот қилиб жавоблар топқанини ҳам “Нафаҳот”да битибдурлар. Шайх раҳимаҳуллоҳу саккиз юз ўттуз саккизда шаввол ойининг иккисида якшанба кечаси дунёдин ўтубдурлар”².

¹ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т. : “Movarounnahr”, 2017. – Б. 386-387.

² Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т. : “Movarounnahr”, 2017. – Б. 387-388.

Бу парчада Дарвеш Аҳмад Самарқандий воқеаси орқали Ибн ал-Арабий асари қиймати кўрсатилади. Яъни, минбарда суфийларнинг ҳикматидан яхши маъруза қилувчи Дарвеш Аҳмад Самарқандий “Фусус ул-ҳикам” мутолаасига киришиб кетган. Навоий, Жомийнинг “Нафаҳот”ига таяниб, мазкур асар ҳатто Пайғамбар а.с.нинг назарига тушгани, Дарвеш Аҳмад Самарқандийнинг тушига кирган Пайғамбар а.с. уни ушбу асарни ўқишга ундаганини ёзади.

Алишер Навоий ёшлигида ул зотнинг дуосидан баҳраманд бўлган – Хожа Шамсуддин Муҳаммад Кусуи Жомий (қ.с.) зикри бўлимида ҳам ушбу асарнинг шу даврда улуғ зотлар орасида машҳур ва маъруф бўлганини шундай эътироф этади: “Шайх Муҳйиддин Арабий қ.с. мусаннафотин кўп ўқур эрдилар ва муътақид эрдилар. Ва тавҳид масъаласин аларға мувофиқ тақрир қилурлар эрмиш. Ва ани минбар устида уламо қошида андоқ баён қилурлар эрмишки, ҳеч кимга эътироз ва инкор мажоли бўлмас эрмиш... Ва Мавлоно Саъдуддин Кошғарий ва Мавлоно Муҳаммад Асад ва Мавлоно Боязид Пуроний ва алардин ўзга машойих ва азизларки аларға муосир эрдилар, алар мажлисида ҳозир бўлур эрдилар ва мутабаррик нафасларидин маҳзуз бўлур эрдилар. Ваъз ва самоъ мажлисининг асносида аларға азим важд юзланур эрди ва сайҳалар тортар эрдиларки, мажлис аҳлиға сироят қилур эрди. Бу фақирнинг атосининг (Ғиёсиддин кичкина –У.С.) аларға иродати кўп эрди. Ва сафарларда суҳбат ва хидматлариға етиб эрди. Ва фақир ҳам (Алишер Навоий – У.С.) кичик ёшимда аларнинг муборак назариға етиб, илтифот топиб, фотиҳалариға мушарраф бўлубмен ва азим фойда андин умидим бор. Умид улки, ноумид бўлмағаймен. Саккиз юз олтмиш учда (1458) жумод ул-аввал ойининг йигирма учда шанба куни дунёдин ўттилар”¹. Хуллас, Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабий қ.с.нинг ваҳдат ул-вужуд назариясига оид “Фусус ул-ҳикам” асари ўз даврида жуда машҳур бўлган.

Ҳирот адабий муҳитида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга ҳурмати, унинг ижодига алоҳида таважжуҳ билан қараши буюк ҳодиса экан,

¹ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т. : “Movarounnahr”, 2017. – Б. 389-390.

Суйима Ғаниева Навоий адабий даврасини ўрганишда энг кўп тадқиқ доирасига олган шахс – бу Хусайн Бойқаро бўлиши ҳам тўла асослидир. С. Ғаниева “Хусайн Бойқаро. Девон. Рисола”¹ китобини тайёрлашда мавжуд бўлган манбалар, хусусан, Боку нашри (1926)га ҳам мурожаат этади.

Хусайн Бойқаро ҳаёти ва ижодининг ўрганилиш тарихи 1926 йили Бокуда ўтказилган биринчи туркологлар қурултойи билан боғлиқ. Боку туркологлар қурултойи адабиёт тарихини ўрганиш, мумтоз шоирларимиз ижодини тадқиқ этишда илмий ёндашувларнинг бошланиши эди. Турк олими Жамол Ҳасанлининг ёзишича, қурултойда Озарбайжон, Ўрта Осиё Республикалари, Татаристон, Қрим, Туркия, Волгабўйи, Сибир, Олтой, Шимолий Кавказ, Москва, Петербург, Олмония, Австралия каби жойлардан таклиф этилган 131 нафар қатнашчи иштирок этади ва 38 га яқин маъруза тингланади². Қурултойда Навоий ҳақидаги илмий маърузалар билан бир қаторда Хусайн Бойқаро ҳаёти ва ижодига бағишланган чиқишлар бўлади. Айнан “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси”(1941), “Ўзбек адабиёти” (1959) мажмуаларидаги Хусайн Бойқаро ҳақидаги маълумотлар қурултой материалларига таянилган.

Хусайн Бойқаро ижодининг ўрганилиш тарихида аҳамиятлиси шуки, “илмий адабиётларда, дарслик ва қўлланмаларда Хусайнийга феодал-клерикал, сарой шоири тамғаси босилиб, унинг ижодига етарли баҳо берилмаган”³ даврда Суйима Ғаниева Хусайний ижоди ўзбек адабиёти тарихида муҳим ўрин эгаллашини кўрсата олган. Олима “Хусайн Бойқаро фаолиятини ҳамда ижодини атрофлича ўрганиш ҳам тарихчиларимиз, ҳам адабиётшуносларимиз, ҳам маданиятимиз тарихи билан шуғулланувчи олимларимиз қаршисида турган муҳим вазифалардан”⁴ эканлигини қатъий баён этади. Албатта, 1968 йилдаги нашр амалга оширилган вақтда “Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида”ги чиқарган қарори

¹ Хусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968.

²Hasanli Jamal. Birinci Turkoloji Qurultaya Qisa Tarixi Baxis. 1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yil Dönümü Toplantısı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – S. 9.

³Жалолов Б. Султон Хусайн Бойқаро. – Андижон: Андижон нашриёти, 1997. – Б. 11.

⁴Ғаниева С. Навоий ва Хусайн Бойқаро. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.117.

асосида адабиётга, миллий қадриятларимизга бўлган муносабат кескин чеклаган эди. Адабиётга синфийлик назарияси билан бир ёқлама ёндашиш маънавий меросимизни тўла тадқиқ этилишига имкон бермасди. Шунинг учун ҳам шоҳ Ҳусайний “Девон”ини чоп эттириш Суйима Ғаниеванинг илмга, ўзбек адабиётшунослиги равнақига қўшган улкан ҳиссаси бўлди. С. Ғаниева “Девон” нашридан кейин уни Комитетга чақириб сўроқ қилишганини айтади. Шунинг учун олима “Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола” китоби наشري сўзбошисида вазиятни аввалдан инобатга олганлиги унинг қуйидаги сўзларидан маълум бўлади: “Тўғри, Ҳусайн Бойқаро шоҳ сифатида ўз давридаги ҳоким синфга мансуб ҳукмдор эди. У билан Навоий орасидаги вақти-вақти билан юз бериб турган ихтилофлар ҳаммадан олдин шу билан изоҳ этилади. Лекин кўп масалаларда Ҳусайн Бойқаро шу синфга хос бўлган маҳдудликдан холи эди. Унинг давлат бошлиғи сифатидаги, маданият, жумладан, Навоийга бўлган муносабати ва ўз ижодидаги қатор-қатор ижобий фазилатлар худди шу билан изоҳ этилади”¹. Ёки олима китоб сўзбошисида: “Бизларга Ҳусайн Бойқаро қадимий ўзбек маданияти равнақи, ўзбек тилининг ривожини йўлидаги ижобий фаолияти ва гўзал асарлари учун қадрлидир”², – деган қайдларни беради.

С.Ғаниева Ҳусайн Бойқаро “Девон”и Боку нашрида баъзи сўз ёки жумлалар хато ёзилганлиги ёки ғазаллар мисралари алмашиб кетганлигини ёзади³. Шу билан бирга Суйима Ғаниева томонидан тайёрланган 1968 йилдаги нашрда ҳам баъзи ноаниқликлар учраши кўзга ташланади. Масалан, олима қуйидаги мисраларни тўртлик, деб китобда шундай келтиради:

Бу соз фанида қилди сеҳри комил,

Бу фанга сози бордур асру шомил.

Биз уш чўлдин келиб биз очиб-ориб,

¹Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б.12.

²Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б.13.

³Қаранг: Ғаниева С. Ҳусайн Бойқаро асарларининг қўлёзма ва нашрлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. – № 1. – Б. 52.

Бизингдек бўлмағай оламда сойил¹.

Кейин эса аслида бу тўртлик бўлмасдан Ҳусайний ғазалларидан бирининг матлаъ ва иккинчи байти эканлиги аниқланиб, девоннинг кейинги нашрида ғазал қуйидаги тартибда давом эттирилган:

Кел эмди, соқийи гулчехра маҳваш,

Қўлунгни бўйнума қилғил ҳамойил.

Бизнинг парҳезимизни билди хўблар,

Онинг учун биза бўлмади мойил.

Ҳирийнинг хўблариға бўлди рамзе,

Ҳусайний сўзларидин бўлма ғофил².

Шуни қайд этиш керакки, С.Ғаниева “Бу соз фанида...” бошланувчи ғазалнинг шу уч байтини олдинги нашрда келтирган³. Олима бу ғазалнинг давомини афғонистонлик олим Муҳаммад Яъқуб Жузжоний тақдим этган икки ғазалдан бири, деб нашр охирида илова этади, лекин олима иккинчи шеър айнан юқорида қайд этган ғазалнинг давомини эканлигига аҳамият бермайди.

Ғазалдаги сўзларнинг ёзилишида ҳам фарқланишлар учрайди. Масалан, ғазалнинг иккинчи байти: “Биз уш чўлдин келиб биз очиб-ориб, Бизингдек бўлмағай оламда сойил”, – тарзида берилади. Биринчи мисрадаги очиб-ориб жуфт сўз шакли кейинги нашр, жумладан, Ҳуснигул Жўраева томонидан тайёрланган девоннинг йиғма-қиёсий матнида шундай келади:

بیز اوش چولدين کليپ بيز آزيب آريب

⁴.بیزنینگ دیک بولماغای عالمده سایل

Байт мазмунига кўра ҳасби ҳол; Ҳусайний ёзади: биз ўша чўлдан озиб, тўзиб, чарчаб келибмиз, ҳеч ким бизнингдек сойил – тиланчи бўлмасин! Бизнингча, бу байтда Ҳусайн Бойқаронинг ҳали давлатни ололмасдан, чўлларда дарбадар кезиб юрган пайти тасвирланган. Бироқ, С. Ғаниева

¹ Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б.19.

² Ҳусайн Бойқаро. Жамолингдин кўзум равшан. Ғазаллар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Ғани кизи. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 30.

³ Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б. 158.

⁴ Девони Султон Ҳусайн Бойқаро. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Жўраева. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2016. – Б 87.

вариантидаги мазмун ҳам қўпол хато эмас. Яъни, олима вариантида: “биз ушбу чўлдан очиқиб, ориқлаб келибмиз”, деган мазмун тушунилади ва бу ҳол айнан сойил, яъни тиланчига хосдир. Чунки, тиланчи – сойил аввало очиққани учун нарсасўрайди, тиланчилик қилади. Демак, мазмун жиҳатидан ҳар иккала вариант ҳам ҳасби ҳол шаклидаги мазкур байт мазмунига мос келади. Фақат байтдаги “келиб биз” феълининг алоҳида берилгани тилшунослик нуқтаи назаридан тўғри эмас; бу ерда “келиббиз” қўшиб ёзилиши тўғри бўларди, зеро бу сўз “келибмиз” феълининг ўша даврдаги шаклидир.

Олиманинг Ҳусайн Бойқаро ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги ишларига кейинги тадқиқотларда матншунослик жиҳатидан кенгайтирилган ¹. Жумладан, Афтондил Эркинов ёзади: “Ушбу китобни нашрга тайёрлашда 1968 йили Кобулда Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний таҳрири остида чиққан нусхани асос қилиб олар эканмиз, ўша йили Суйима Ғаниева Тошкентда чоп эттирган шоир мероси нашри ва бошқалардан ҳам кенг фойдаландик”². Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний ҳам “Девони Султон Ҳусайн мирзо” китобида “Мажолис ун-нафоис”нинг илмий-танқидий матнидаги 8-мажлис матнини тўлалигича беришни лозим топган³. Матншунос Ҳуснигул Жўраева Ҳусайн Бойқаро “Девон”и йиғма-қиёсий матнини тайёрлашда Суйима Ғаниеванинг нашр ишларини ўрганади⁴.

С. Ғаниева Ҳусайн Бойқаронинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни, мамлакат маданий тараққиёти учун олиб борган ишлари, албатта, Навоийга бўлган муносабатини ўрганади. Олима “Навоий ва Ҳусайн Бойқаро”⁵ мақоласида Ҳусайн Бойқародек шоҳнинг Навоий шахсиятига бўлган ишонч, ҳурматини Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарида келтирилган бир воқеани келтириш билан асослайди. Тазкирада ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро

¹ Қаранг: Ҳомидий Ҳ. Қўхна Шарқ дарғалари. – Т.: “Шарқ”, 1999. – Б. 218.

² Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. Нашрга тайёрловчи А.Эркинов. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1995. – Б. 7.

³ Девони Султон Ҳусайн мирзо. Нашга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968. – Б. 3-46.

⁴ Қаранг: Девони Султон Ҳусайн Бойқаро. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Жўраева. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2016.

⁵ Ғаниева С. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968.

Хоразмни ободонлаштириш ва деҳқончиликни кенг йўлга қўйиш мақсадида уч минг хонадонни у ерга кўчириш ҳақида фармон беради. Аммо Навоий давлат манфаатидан келиб чиққан ҳолда бунга ўзининг монелигини билдиради. Олима мана шу вазиятда Ҳусайн Бойқаро Навоий норозилигини инобатга олгани натижасида Хоразмга кўчирилиши керак бўлганларнинг бир қисмигина кетади. Суйима Ғаниева бу вазиятни “Навоийга шоҳ томонидан яратилган катта имконият, ўз муддаоларига хилоф тарзда бўлса ҳам, Навоийнинг маслаҳат ва ёхуд мулоҳазаларидан тўғри хулоса чиқариш, бинобарин, Навоий сўзлари шоҳнинг наздида эътиборли бўлган”¹, – деб ёзади.

Айтиш мумкинки, Навоий ва Ҳусайн Бойқародек икки йирик шахсият доим ҳам ҳамфикр бўлиша олмаган. Баъзан шоҳ ва шоир ўртасида ўзаро муносабатлар бир хил кечмаган. Шоирнинг бир ғазалида: *Эй Навоий, нега маънос улғай улким, шоҳидур, Хусрави Ғозий муиззи мулку дин Султон Ҳусайн*” тарзида шоҳ олий мақомда таърифланган бўлса, Навоий умрининг охириги йилларида *“Шоҳ Ғозийга карам аввалгиларга ўхшамас”* деган сўзларни ёзиши фикримизни тасдиқлайди. Суйима Ғаниева томонидан Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги ўзаро муносабатни “анчагина жиҳатдан мураккабдир”, – деб баҳоланишининг сабаби ҳам шундандир.

Алишер Навоий XV аср туркий адабиётнинг ёрқин вакиллари Саккокий ва Лутфий ижодига: “Туркий алфозининг булагосидин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштиҳори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдур”, – деб баҳо берар экан, олима бундай таъриф омилларини ўрганади. Хусусан, Суйима Ғаниева бу масалада Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Абдуллоҳ Кобулий ҳамда “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Насойим ул-муҳаббат” асарларига мурожаат этади. Олима “Насойим ул-муҳаббат”да Лутфий ҳақидаги фикрада Навоий Мавлоно Лутфийнинг Абдурахмон

¹ Ғаниева С. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б. 109.

Жомийга бўлган ҳурмати ва ботиний эътиқоди ҳақида сўз юритгани, Лутфий даврининг таниқли тариқат пешволаридан Шаҳобуддин Хиёбоний хизматларига етишиб, “Мажолис ун-нафоис”да Навоий уни “азиз ва мутабаррук киши эрди”, деб таърифлагани ва Лутфий ижодида тасаввуф оҳанглари шоирнинг ўзида ҳам “дарвешликка мойиллик” бўлганлигидан тазкирага киритилган, деган фикрни беради. Олима “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида қуйидаги: “Лутфий шеъриятида дунёвийлик тушунчаси устунлиги англашилади: кунларнинг бирида Паҳлавон Муҳаммад Навоийдан туркийгўй шоирлардан қайси бири яхшироқ ёзган ва сен хуш кўрасан, мақбул кўрасан? – деб сўрабди. Навоий жавоб қилибди: Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва малик ул-каломдур. Паҳлавон Муҳаммад: Нечук Насимий демадинг? – деганларида Навоий: хотирға келмади ва бартақдир келмоқ, Саййид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубтур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди”¹, – каби воқеани келтириш билан Навоийнинг Мавлоно Лутфийга бўлган юксак муносабатини асослайди.

С. Ғаниева “Мавлоно Лутфийнинг қасидалари”² мақоласида Навоийнинг Лутфий ғазалларига ёзган муҳаммаслари ҳақида гапириб, “лекин буларни ўрганиш даркор, минг афсус, бизда Лутфий девони тўла нашр этилмаган. Бинобарин, шоирнинг Анқарада босилган девони ҳар жиҳатдан муҳим воқеадир” деб матншунослик масаласига аҳамият қаратган эди.

Туркигўй шоирлардан бири Мавлоно Гадоий Навоий адабий даврасининг йирик вакили сифатида “Мажолис ун-нафоис”нинг учинчи мажлисида ҳамда “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида тилга олинади. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”да: “Мавлоно Гадоий – туркигўйдур, балки

¹Ғаниева С. Лутфий ва Навоий шеърияти: классикларимиз ижодида анъана. Шарқ классик филологияси. Илк тўплам. – Т.: ТДШИ, 2009. – Б. 60.

²Ғаниева С. Мавлоно Лутфийнинг қасидалари. Ўзбек шарқшунослигининг бугуни ва эртаси / Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Т.: ТДШИ, 2013. – Б. 23.

машоҳирдиндур. Бобур Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти... Мавлононинг ёши тўқсондан ўтубдур...”¹, – деган маълумотга таянади. Олима тазкира ёзилган ва иккинчи марта таҳрир этилган даврга суянган ҳолда Гадоийнинг туғилган йилини қуйидагича кўрсатади: “Навоийнинг хабар беришича, юқоридаги сатрлар ёзилаётганда Гадоий тўқсон ёшдан ошган экан. “Мажолис ун-нафоис” 896/1490-1491 йилда ёзилган. Шунга асосланиб Гадоийни 809/1403-1404 йилда туғилган дейиш мумкин”².

Адабиётшунос Эргаш Рустамов эса “Мажолис ун-нафоис”да Навоий қайд этган тарих – 896/1490-91 йил тазкиранинг фақат иккинчи мажлисигагина оид деб қарайди. Гадоий Абулқосим Бобур саройида хизмат қилган даврда 97 ёшга кирган бўлса керак, Гадоий қасидаси эса Темурнинг набираси Халил Султонга бағишланган ва қасида ёзилган пайтда Гадоий йигирма ёшдан ошган, деган тахминга келади³. С. Ғаниева “Яна Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш тарихи тўғрисида”⁴ номли мақоласида Э.Рустамовнинг фикрларини асоссиз, деб билади. У ўз мулоҳазасида “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асаридаги маълумотларга таянганлигини таъкидлайди: “Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига кўра, Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон 1404 йилда Темур розилигисиз Шодмулкка уйлангач, Темур ғазабига учрайди. Темур уни Тошкент атрофидаги аскарларига бошлиқ қилиб пойтахтдан узоқлаштиради. Темур вафотидан сўнг 1405-1409 йилларда Халил Султон Мовароуннаҳрда ҳукмдорлик қилади. 1409 йилда Шоҳрух Темур давлатининг олий ҳукмдори деб эълон қилингач, у ўз ўғли Улуғбекни Мовароуннаҳрга ҳоким қилиб тайинлайди. Халил Султон 812/1409-1410 йилда Шоҳрухга мулозим бўлиб Мовароуннаҳрдан Ҳиротга келади. Бир неча кундан кейин Халил Султон Ироқ томон жўнайди. Халил Султон бир неча муддат Райда яшайди.

¹Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1976. – Б.105.

²Ғаниева С. Шоир Гадоий: сўзбоши. Гадоий. Шеърлар. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 4.

³Рустамов Э. Гадоийнинг бир қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш тарихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967. – № 2. – Б. 36-41.

⁴Ғаниева С. Яна Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш таърихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – № 5.

Исфаҳонга келади ва Райга қайтиб кетади ва ўша ерда 16 ражаб 814 йилда (3 ноябр, 1411) вафот этади”¹.

С. Ғаниева Мавлоно Гадоий қасидасини Абулқосим Бобурдан сўнг тахтда ўзи яхши таниган ва билган шахзода, Шохрухнинг набираси (қизининг ўғли) Халил Султон ибни Муҳаммад Султон ибни Жаҳонгир ибни Темур Кўрагонга бағишлаб ёзган, қасида ёзилган пайтда Гадоий тахминан 50 ёшларда бўлган, “Мажолис ун-нафоис” ёзилаётган вақтда (896/1490-1491йили) шоир 90 ёшлардан ошган эди, деган хулосага келади. Олиманинг мулоҳазасига бошқа адабиётшунослар муносабати ҳақида гапирадиган бўлсак, хусусан, Гадоий шеърларини нашрга тайёрлаган Э.Аҳмадхўжаев ҳам Э.Рустамовнинг тахминини қувватлаб, шоирнинг туғилган йили ва қасида кимга бағишлангани ҳақидаги хулосага қўшилади. Лекин кейинчалик масалага Э.Аҳмадхўжаев: “Биз Гадоийнинг қасидаси бағишланган шахс ва шоирнинг туғилган даврини аниқлаш масаласида илгари босилган мақолаларимизда Э.Рустамовнинг Гадоий тахминан 1360 йиллар атрофида туғилган ва унинг қасидаси ёзилган вақтни белгилашга доир тахминини қувватлаганимизнинг сабаби шунда эдики, бунгача биз Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарининг А. Ўринбоев таржимасидаги II жилдининг ҳали нашр қилинмаган қўлёзмаси билан таниш эмас эдик”², – деб ўзининг чалкашлигига изох беради ва олим бу масала борасидаги охириги хулосасини шундай билдиради: “Янош Экман билан Суйима Ғаниеванинг “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилган санаси, Гадоийнинг туғилган йили, шоир қасидаси бағишланган шахс ҳақидаги хулосалари бир-бирига яқин бўлиб, уларда Гадоийнинг туғилган йили тўғри аниқланган”³.

¹ Ғаниева С. Яна Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш таърихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – № 5. – Б. 20.

² Аҳмадхўжаев Э. Гадоий. Ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: Фан, 1978. – Б. 39.

³ Аҳмадхўжаев Э. Гадоий. Ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: Фан, 1978. – Б.41.

Охирги тадқиқотларда бу масалага ўзгача ёндашувлар кузатилади¹. Жумладан, М.Хасанова Гадоий қасидаси борасида ўзининг муносабатини шу тарзда билдиради: “Биз ушбу тадқиқот учун “Матлаи садайн...”нинг янги наشري билан танишиб чиқдик. Унда Халил Султон ибн Мироншоҳ мирзо, Халил Султон ибн Муҳаммад Жаҳонгир, Мирзо Халил ибн Солиҳ, Халилуллоҳ Дарбандий, Халилуллоҳ Шервоний каби 7 нафар Халил исмли шахслар зикр этилган. Ушбу манбада фазилатлари зикр этилган шахзода султон Халил бошқа Халилларга қараганда, мадҳ этилишига лойиқ бўлган. Абусаъид мирзонинг вафотидан кейин “ким шоҳ бўлади?” деган савол пайдо бўлганлиги табиийдир. Шоир эса Хуросонни шу вақтда бошқариб турган шахзода Султон Халилни подшоҳ сифатида кўришни истамаган бўлиши мумкин. Хуллас, қасида Халил Султон ибн Мироншоҳга ҳам, Халил Султон Муҳаммад Жаҳонгирга ҳам эмас, Султон Халил ибн Абусаъидга бағишланган”². Биз эса бу фикрни ўринсиз деб биламиз. Тарихчи Т.Файзиёвнинг “Темурийлар шажараси” номли китобида шундай ёзади: “Султон Халил Мирзонинг қачон ва қаерда туғилгани ҳамда вафоти ҳақида ҳозирча маълумот учрамади. Фақат Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Султон Халил Мирзо отаси Султон Абусаъид Мирзонинг ҳалокати вақтида, Ҳиротда яшаб турган. Ҳирот тахтига Султон Ҳусайн Бойқаро ўтиргач, Султон Халил Мирзони Мовароуннаҳрга жўнатади”³. Султон Халил Мирзо ҳақидаги бундай фикрлар берилар экан, бу шахзодага Мавлоно Гадоий қасидаси бағишланган, деган тахминни тушуниш қийин бўлади. Умуман, С.Ғаниева томонидан Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун нафоис”нинг ёзилиши, қайта таҳрир этилиши бўйича етарлича асослар келтирилган⁴.

¹Хасанова М.Ж. XV аср туркий шеърятда қасида жанри: Филол.фан.фалс.докт (PhD)...дисс. – Самарқанд, 2018; Асланова Ҳ.А. Гадоий шеърятда бадий маҳорат ва услуб масалаларининг тадқиқи: Филол.фан.фалс.докт (PhD)...дисс. – Самарқанд, 2020.

²Хасанова М.Ж. XV аср туркий шеърятда қасида жанри: Филол.фан.фалс.докт (PhD)...дисс. – Самарқанд, 2018. – Б. 14-15.

³Файзиёв Т. Темурийлар шажараси. – Т.: “Ёзувчи”, 1995. – Б. 210.

⁴Қаранг: Ғаниева С. “Мажолис ун нафоис”нинг таърихи қайтиб... Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 43.

Адабиётшунос Дилором Салоҳий ёзганидек, “олима ўзига хос илмий услубга эга. Матнлар қатидаги кўпчилик эътиборини тортмаган, аммо ўқувчи учун фойдали, қизиқарли бирор ҳодисага диққатини қаратади. Хусусан, Навоийнинг Унсиядаги кутубхонаси таркиби, мазмун-мундарижаси ҳақидаги қизиқишлар навоийшуносларни кўпдан буён ўйлантириб келарди”¹. Суйима Ғаниеванинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги тамойилларидан яна бири, олима томонидан шоир ижоди учун манба бўлган асарларни ўрганишга аҳамият қаратилганлигидир. Олиманинг бу борада олиб борган изланишлари шоир ўрганган ва истифода этган асарлар ҳақида тасаввур бера олади.

Бизга маълумки, Алишер Навоий ўзидан олдин яратилган асарларга ҳолис баҳо беради ва уларга қай даражада мурожаат этилганлигини очиқ баён этади. Олима қайд этганидек, “уларда ёдга олинган бир қанча асарларга дуч келасиз. “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Мажолис ун-нафоис”ни истисно қилганда, бу асарларнинг муаллифлари ким ва улар қачон ёзилган, мазмуни қандай эканлиги айтилмайди”². Суйима Ғаниева “Насойим ул-муҳаббат”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Маҳбуб ул-қулуб” каби шоир асарлари асосида Навоий келтирган асарлардан 100тадан ортиғини ўрганади. Шу тариқа олима мазкур асарларнинг шоир ижодида қайси ўринда учрашини аниқлайди.

Маълумки, хамсачиликнинг юзага келишида дostonлар ёзиб, анъаналарни давом эттиришга ҳаракат қилган ижодкорлар, шеърят ихлосмандлари ҳам ижобий роль ўйнаганлар. Шунинг учун Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида “Лайли ва Мажнун” dostonини яратишда Ҳожунинг “Тавҳарнома”, “Сабъаи сайёр”ни ёзишда Ашрафнинг “Ҳафт пайкар” dostonларидан ҳам таъсирланганини қайд этади. Суйима Ғаниева “Ҳайрат ул-аброр”да Навоий томонидан келтирилган бир нечта асарлар doston диний, тасаввуфий моҳиятини очишда муҳим бўлиши билан бирга,

¹ Салоҳий Д. Суйима Ғаниева. Автобиография. – Т.: ТДШИ, 2015. – Б.11.

² Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т.: ТДШИ, 2004. – Б.3-4.

“Хайрат ул-аброр”ни ёзишда Навоий мазкур асарларга таянгани диққатга сазовордир”¹, – деган фикрни билдиради.

Суйима Ғаниеванинг “Хамса” учун адабий манба бўлган бошқа асарлар, масалан, “Жомаспнома” – паҳлавий тилида ёзилган, қарийб 5000 сўздан иборат қадимий Эрон подшоҳлари таърифидаги китоб. Навоий “Сабъаи сайёр”да 3-мусофир ҳикоятидаги қаҳрамон Саъднинг кўрган туши таъбирини шу китобдан топади”², – деган қайдлари Навоий ижодий мактабини кенгрок ўрганилишида муҳим аҳамият касб этади.

Суйима Ғаниева Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида олимлар ҳақидаги фикрларини ўрганар экан, улар ҳақида: “...Шайх Боязид Бистомий, Ҳорун ар-Рашид, Шайх Баҳлулларнинг ёдга олинishi Навоий билими камрови ҳақида тасаввур пайдо қилади. “Маҳбуб ул-қулуб”да ҳаёт, адабиёт, илм-фан, дин, тасаввуф, ҳунарда маълум ва машҳур шахслардан 55 ном келтирилади”³, – деб ёзади.

Олима томонидан қўллаган бу тамойилни кенгайтириш орқали куйидаги масалаларга ойдинлик киритилиши мумкин бўлади:

1. Навоий ёшлигида ўқиган асарлар аниқланади.
2. Навоий кутубхонасидаги китобларга доир маълумот йиғилади.
3. Навоийнинг асарлари учун манба бўлган баъзи манбалар ўрганилади.

Боб бўйича хулосалар

1. Навоийшуносликнинг тарихий тараққиёт босқичлари мавжуд бўлиб, Суйима Ғаниева ўтган аср 60-йиллар бошларидан соҳага илғор қарашлари ҳамда фаол амалий ишлари билан кириб келди ва

¹ Ғаниева С. “Хайрат ул-аброр”нинг тасаввуфий моҳияти / Шарқ фалсафаси кадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни. II Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ТДШИ, 2010. – Б. 66-68.

² Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т.: ТДШИ, 2004. – Б.11.

³ Ғаниева С. Навоийнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари тизимидан (“Маҳбуб ул-қулуб” асосида) / Шарқ фалсафаси ва Ўзбекистонда ижтимоий тафаккур ривож. III Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ТДШИ, 2012. – Б. 30.

адабиётшунослик, матншунослик, манбашунослик, таржимачиликка оид кенг қамровли тадқиқотлар олиб борди.

2. С. Ғаниева Алишер Навоийнинг насрий асарлари аниқ ижодий мақсад билан яратилганлиги, шоир насрий асарларида муаллиф ички қиёфасини очиб берадиган нуқталар мавжудлиги, Навоий насрида назмнинг ўрни катта эканлигини таҳлил этди.

3. Алишер Навоийнинг “Муножот” асари мустақил асар эканлигига Суйима Ғаниева ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб аҳамият қаратди. “Муножот” олима қайд этганидек, мустақил асар бўлиб, Абдулла Ансорийнинг “Илоҳийнома” асари таъсирида ёзилган.

4. Суйима Ғаниева Навоийнинг диний, тасаввуфий асарларини тадқиқ этган. “Сирож ул-муслимин” асари биринчи бор олима томонидан изоҳ ва таржималари билан нашрга тайёрланди ҳамда илмий истеъмолга кирди. “Насойим ул-муҳаббат”(2001) нашри матншуносликдаги энг йирик ишлардан бири ҳисобланади.

5. Суйима Ғаниева “Наводир ун-нихоя” Техрон нусхаси микрофильмини Ўзбекистонга олиб келишга эришди. Шоир дастхати билан боғлиқ тадқиқотлар кенгайиши учун “Наводир ун-нихоя” Техрон нусхаси китоб ҳолида эълон қилинди. Олима шоир муҳридаги сўзларни аниқ ўқиб берди.

6. Суйима Ғаниева навоийшуносликда анъанавий концепцияларга асосланади. Олима Навоий адабий даврасини муттасил тадқиқот марказига олди. У Навоий шахси, ҳаёти, фаолияти ва ижодини унга ҳамфикр бўлган Мавлоно Ғадий, Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаролар ижоди билан боғлаб ўрганди. Олима имкон борича шоир яшаган даврга яқин ижодкорлар ҳақидаги материалларни қамраб олишга ҳаракат қилди.

7. Суйима Ғаниева Навоий адабий давраси вакиллари ижодини ўрганиш орқали шоир ҳаёти ва ижодини янада кенг кўламда тадқиқ этишга эришди. Олима “Мажолис ун-нафоис”да алоҳида мажлисни Ҳусайнийга

ажратилиши ва кучли эътибор қаратилишини Султон Ҳусайн Бойқаронинг маданият, маърифат аҳлини қадрлагани учун деб билди.

8. Мавлоно Гадоий ҳаёти ва ижодини ўрганишда олима шоир туғилган йили ҳақидаги мунозарали фикрларга аниқлик киритди, унинг девонида 13 байтигина маълум бўлган қасидаси кимга бағишланганлигини тўғри талқин этди.

9. Суйима Ғаниеванинг Навоий асарларини рус тилга таржима этишда миллий колоритни чиқариш, мумтоз асарлар матни масалаларга аҳамият қаратган. Олима Навоий асарларини рус тилига қилинган таржима ишлари билан таниш бўлган. Олима “Мажолис ун-нафоис”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Муножот” асарларини таржима муаллиф услубий йўналиши ва асар руҳини сақлашга эришган.

10. Суйима Ғаниева Навоий асарларида истифода этган манбаларни ўрганиш орқали шоир ижодий мактаби ҳамда “Унсия” каби кутубхоналарда мавжуд бўлган нодир асарларни кўрсата олди.

II БОБ. СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ

2.1. Олима тадқиқотларида қиёсий-тарихий ва социологик методнинг ўрни

Алишер Навоий ҳам ўз ижодида устозлар усулидан баҳра олганини “Фавойид ул-кибар” девонидаги “Уч кишининг сўзи нашъа ва маънисидин ўз сўзида чошни исбот қилмоқ ва бу маънидин мубоҳот қилмоқ” сарлавҳали китъасида шундай эътироф этади:

**Ғазалда уч киши тавридур ул навъ
Ким, андин яхши йўқ назм эҳтимоли.
Бири муъжиз баёнлиғ соҳири ҳинд
Ки, ишқ аҳлини ўртар сўзу холи.
Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида мастулоуболи(й).
Бири қудсий асарлик орифи Жом
Ки, жоми Жамдурур синған сафоли.
Навоий назмиға боқсанг, эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳарбайти холи.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли¹.**

Шунингдек, шоир “Фавойид ул-кибар” девони соқийномасида қиёматлик дўсти Паҳлавон Муҳаммад Неъматободийнинг турли фанларда ўз усул – йўналишига эга эканлигига эътибор қаратади:

**Таври ҳар фанда келиб мустаҳсан,
Балки ҳар фан аро табъи якфан.
Фанни адворда сеҳр айлаб фош,
Баҳри ашъорда худ гавҳарпош².**

Албатта, адабиётшуноснинг бадиий асар матни талқинига ёндашуви унинг дунёқараши, назарий ва эмпирик билимларига боғлиқ бўлади. Суйима Ғаниева илмий изланишлари анъанавий ёндашув ҳамда устозлар усулидан

¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6 жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 525.

² Қаранг: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6 жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.508-509.

андоза олиш асосида шаклланиб борди. Олима тадқиқот усуллари устозлари, асосан, шарқшунос олим А.Н.Болдирев, матншунос Порсо Шамсиевлар, замондош ҳамкасблари Тўхтасин Жалолов, Азиз Қаюмов, Ботирхон Валихўжаев, Ҳомиджон Ҳомидий, Абдуқодир Ҳайитметов, Шавкат Эшонхўжаев кабиларга ҳамоҳанг бўлиши билан бирга ўзига хослик касб этади.

Суйима Ғаниеванинг асосий тадқиқ манбаи адабиёт тарихининг XIV-XVI асрлар даврини ёритиш бўлиб, олима қарашлари тарихийлик тамойилига асосланади. “Мазкур тамойилнинг мазмун-моҳияти шуки, у адабий жараёни, адабиёт ҳодисаларини конкрет ижтимоий-тарихий шароит билан боғлиқ ўрганишни кўзда тутди. Яъни адабиёт тарихи ўтмишдаги адабий ҳодисаларни келтириб чиқарган, яратилган асарларнинг ғоявий-мазмуний хусусиятларини белгилаган, бадиий тафаккур ривожини, поэтик усул ва воситаларнинг ўзгариши ва шу кабиларга асос бўлган ижтимоий-тарихий, сиёсий-иқтисодий, маданий-маърифий омилларни аниқлаб, адабиётнинг тараққиёт йўлини узлуксиз жараён сифатида илмий ёритиб беради”¹.

Дарҳақиқат, “адабиёт тарихи бадиий адабиётни ретроспектив равишда, яъни "ортга назар ташлаб", ўтмишда кечган ҳодисаларнинг сабаб, оқибатларини текширар”² экан, бадиий асар матнида унинг ифодасини ҳам топади. Тарихийлик тамойили асосида бадиий асарларни ўрганишнинг энг маҳсулдор методларидан бири қиёсий-тарихий тадқиқот усули бўлиб, олима ёндашувларда бу усулга мурожаат этилгани кўзга ташланади. Қиёсий-тарихий тадқиқот усули билан асарнинг ёзилган йили, жойи, даври, ўрганилиши, нашр этилиши каби ҳолатларни аниқланар экан, Суйима Ғаниева бу тадқиқот усулини муайян асарлардаги ўзига хослик ва анъанавийликни кўрсатиш, оригиналлик даражасини белгилаш учун қўллайди. Хусусан, олиманинг “Фаҳрий Ҳиротий “Равзат ус-салотин” асари ва туркигўй шоирлар”, “Ошиқ Чалабийнинг тазкираси”, “Саҳий тазкираси”,

¹ Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: Akademnashr, 2018. – Б. 7.

² Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Т.: “Tafakkur qanoti”. 2012. – Б. 7.

“Латифий тазкираси”, “Жавоҳир ул-ажойиб” – шоиралар ҳақидаги тазкира”, “Мажолис ун-нафоис” ва “Замима” тазкиралар” каби мақолаларида тарихий-қиёсий ёндашув орқали форсий ва туркий тазкирачилик тарихи ҳамда уларнинг ўзаро фарқланиш жиҳатлари ўрганиб чиқилган. Олима тазкирачилик тарихи ва яратилиш мақсади хусусида шундай ёзади: “Биринчи мустақил тазкира 1222 йилда яратилган Муҳаммад Авфий Бухорийнинг “Лубоб ул-албоб” асаридир. Тазкиралар турли усуллар асосида яратилган: алфавит тартибида; тарихга кўра, яъни вафот ёхуд таваллуд санасига кўра; ватан, яшаш жойларига кўра; мазҳабларига кўра; нуфуз ва рутбаларига кўра; насаб ва сулолаларига кўра”¹ Суйима Ғаниева 1945 йили Техронда Алиасғар Ҳикмат томонидан нашр этилган “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималарини ўрганиш давомида “у даврларда таржима қилиш иши бирмунча бошқачароқ тушунилган. Таржимон матнини истаганча қисқартириб ё ўзгартиб, баъзан тўлдириб кетаверган”², – деган хулосага келади ва таржималарга оригинал асар ҳақида умумий тушунча бера оладиган янги китоб сифатида қабул қилади. Хусусан, олима “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи форсий таржимони Фаҳрий Ҳиравийнинг “Латойифнома” асарига 9 мажлисни илова қилиб, яна шу мажлис ўз навбатида 9 қисмга ажратилиши ҳамда 189 шоир ҳақида маълумот киритилишини муаллифнинг ижодий ёндашуви, деб баҳолайди.

Олима “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий иккинчи таржимони Муҳаммад Қазвиний томонидан амалга оширилган таржима ишидаги кўшимча маълумотларни ўрганар экан, уларни шундай таҳлил этади: “Қазвиний “Мажолис”даги Биноий ҳақидаги мақолани тўла таржима қилади ва Навоийнинг “...Ҳирида тура олмай Ироққа борди” деган жумласидан сўнг ўзидан Ироқдан Озарбайжонга борганини ва Табрезде Султон Яъқубга мусоҳиб бўлганини ва аксар вақтини ижод билан ўтказганини илова қилади.

¹ Ғаниева С. Фаҳрий Ҳиравий ва унинг тазкиралари. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – Б. 3.

² Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кириш // Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б. 14.

Сўнгра мутаржим Биноийнинг “Мажолис”даги байтини келтиргач, Навоий билан Биноий ўртасидаги ҳазил-мутойибалардан икки зарофатни ҳикоя қилади. Булар “Бобурнома” ҳамда “Бадоеъ ул-вақоеъ”ларда Навоийга бағишланган ўринларда келтирилган. Шундай ҳазиллардан кейин, – дейди Қазвиний, – Навоий билан Биноий муносабатлари кескинлашиб кетди ва Биноий Хуросонда тура олмай Ироққа жўнайди ҳамда Султон Яъқуб саройида шуҳрат қозонади. Султон Яъқуб вафотидан кейин яна Хуросонга қайтади ва Шоҳибекхон ўзбек салтанати айёмида иззат ва ҳурматга сазовор бўлиб, юксак лавозимларга кўтарилади, ўзбекларнинг сафавийлар билан қилган жанглариининг бирида шаҳид бўлди, деб ёзади”¹.

Асарнинг форсий таржималарини ўрганган Раҳим Воҳидов “Мажолис ун-нафоис” асарини тадқиқ этишда, унинг илмий-танқидий ва оммавий нашрларини тайёрлашда С. Ғаниеванинг хизматларини алоҳида шундай таъкидлайди: “Суйима Ғаниева, шунингдек, “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш тарихи, адабий-эстетик аҳамияти, таржималари устида ҳам муҳим фикрлар билдирган”².

Маълумки, “Мажолис ун-нафоис” тазкираси анъанаси кенг ривож топди ва ундан таъсирланиб ёзилган туркий тилдаги тазкиралар силсиласи вужудга келди. Масалан, Муҳаммад Али Содикбек Содикий Афшар (Китобдор)нинг “Мажмаъ ул-хавос” асарини асосли равишда Алишер Навоий тазкирасининг ижодий давоми ҳисобланади. Дарҳақиқат, Содикий Афшар асар муқаддимасида Навоийга юксак баҳо беради. У Навоийни қуёш, ўзини зарра, уни дарё, ўзини қатра деб билади. Асарда: “Аввало, шайх ул-исломи нуран Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”ининг бир равзасидур. Ва яна амири кабир Алишернинг “Мажолис ун-нафоис”идур. Ва яна “Тазкираи Давлатшоҳ”дур. Ва яна шаҳзодаи оламу оламиённинг “Тухфаи Сомий”сидур. Бу силсилаи сарҳалқа интизоми бир-биридин узулмасун дею ва бу тазкиралар сарриштаси бузулмасун дею, мен муосир шоирлар ҳақида

¹ Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималари. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 48.

² Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималари. – Т.: Фан, 1984. – Б. 5.

Амир Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси каби саккиз фаслдан иборат бўлган бир тазкира ёздим ва одини “Мажмаъ ул-хавос” қўйдим”¹, – деб ёзилган муаллифнинг эътирофи ўз тазкирасини анъаналар асосида яратганига ишорадир.

Суйима Ғаниева тазкиранинг яратилиш даври, шоирлар сони, ижодкорлар ҳақидаги маълумотларга тарихий шароит нуқтаи назаридан ёндашиб, манбаларни ўзаро солиштириб таҳлил этади. Олима шундай ёзади: “Биз бу асарнинг форсий таржимаси ва оригинали билан танишиб чиқдик. Асар чигатой (мутаржим) тилида (муаллиф тили мўғул) 1016 (1597-98) йилда ёзилган. Табрёз Донишгоҳининг муаллими доктор Абдулрасул Хайёмпур уни форс тилига таржима қилиб, 1327 йил шамсияда (1948) Эроннинг Табрёз шаҳрида нашр эттирган. Мутаржим китобга 8 саҳифадан иборат муқаддима ёзган. Таржимага киши исмлари кўрсатгичи илова қилинган”².

Олима бир манба (“Мажолис ун-нафоис”) таъсирида ёзилган бошқа бир тазкира (“Мажмаъ ул-хавос”)нинг икки хил варианты (ҳам оригинали, ҳам таржимаси) билан қиёслаб таҳлил қилган. Олима қиёсий таҳлилини шу тарзда давом эттиради: “Содиқ Китобдор ҳам Навоий каби ҳар бир шоирга характеристика берганда унинг қаердан эканлиги, таҳаллуси, насаби, қобилияти, қайси тилларда ижод қилиши ҳақида ёзади ва у яратган асарларини санаб ўтади. Навоийдан фарқли равишда Содиқ китобдор шоирлар ижодидан келтирилган намуналарни чеклаб қўймайди. У баъзи шоирлар ижодидан бир байт ёки бир рубоий, бошқаларидан эса шеърӣй парча, бир ғазал ё қасида, гоҳи ундан ҳам кўпроқ намуналар келтиради. Масалан, Фузулийга бағишланган мақола сўнгида 56 мисра, Боқӣй ижодидан 92 мисра шеър беради”³. Олима “Мажолис ун-нафоис”даги айрим муҳим жиҳатларнинг такрорланиши ёки тўлдирилиши кабиларни таҳлил этиш

¹ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. Таржимонлар С.Ғаниева, Ж.Жўраев; масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – Б. 10.

² Ғаниева С. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари таъсирида ёзилган тазкира // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. – № 6. – Б. 58.

³ Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 57.

орқали ундан келиб чиқадиган анъаналар орасидаги боғлиқликни акс эттиради.

Олима қиёсий-тарихий таҳлиллар асосида янгича қарашларни илмга олиб кирди. Хусусан, “замима тазкира” атамаси Суйима Ғаниева томонидан биринчи марта қўлланади. “Фарҳанги форсий муъийн” луғатида “замима” – арабча сўз бўлиб, бирор нарсага илова қилинган қўшимча маъносини билдириши келтирилган¹.

Замима тазкиралар хусусида Суйима Ғаниева шундай ёзади: “Шарқ адабиётида асар ёзиш одоби – “одоби тасниф” қоидаси бўлган. Асар “Басмала”, “Аллоҳ ҳамди”, “Пайғамбарга наът” кабилардан бошланади. Агар буларга риоя қилинмаган бўлса, мустақил асар саналмайди, кўпинча, илова ҳисобланади. Тазкиралардаги каби маълумотлар берилган мустақил асар таркибидаги қисмларни “замима тазкира” деб атадик. Биринчи замима тазкира Низомий Арузий Самарқандий томонидан “Чаҳор мақола” номи билан машҳур “Мажмаъ ун наводир” асари 1156-1157 йили ёзилган. Асарнинг иккинчи мақолати (фасли) “Шеър илми моҳияти ва шоир салоҳияти” деб аталади, унда 10 нафар шоир ҳақида маълумотлар ва ҳикоятлар келтирилади. Улардан бири шеърят “Одам Атоси” деб таърифланган Рудакийдир”².

Низомий Арузий Самарқандий асарида аввал ҳамд, наът, муқаддима қисми, кейин қуйидаги тўрт мақола келтирилади: дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари; шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти; юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжимлар қобилияти; тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти³. Айнан асарнинг 2-мақола (боби)да сосонийлар, қорахонийлар, салжуқийлар каби подшоликлар даврида ижод этган шоирлар ҳақида маълумот, ижод намуналари берилган. “Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида, – деб ёзади Низомий Арузий, – ўтмиш

¹www.vaajehyab.com

²Ғаниева С. Замима тазкираларда мусика ва мусикачилар // Шарқ тароналари. VI Халқаро мусика фестивали анжуман материаллари. – Самарқанд, 2009. – Б. 46.

³Қаранг: Зиёдов Ш., Маҳмудов Қ. Самарқандлик алломалар. – Т.: “Имом Бухорий халқаро маркази”, 2017. – Б. 152.

шоирларининг шеърларидан 20 минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан 10 минг мисрани ёд билмаса, устодлар девонини доимо мутолаа қилмаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса, юксак даражага етмайди”¹. Демак, маълум бўладики, Низомий Арузий Самарқандийнинг асари тўла тазкира талабига жавоб бермаса-да, асар ичида илова, яъни замима келтирилади. Гарчи асар кичик рисола шаклида бўлса-да, ундаги маълумотлар катта аҳамиятга эга экани таҳлиллардан ҳам кузатилади. С. Ғаниева шунинг учун ҳам бундай маълумотларни яратилиш мақсади ва таркибига кўра замима тазкира, деб билади. Чунки, асарда ҳажман кичик рисола шаклида тазкира илова этилган. Дарҳақиқат, Ҳирот адабий муҳиtida шарҳлар ёзиш каби замима тазкиралар ёзиш одат тусига кирган. Жумладан, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асари шундай замима тазкиралардан ҳисобланади. “Баҳористон” Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асари типигаги ахлоқий-таълимий, дидактик асар ҳисобланади. Абдурахмон Жомий “Баҳористон”нинг “Шеър ва шоирлик бобида” деб номланувчи еттинчи равзасида 22 та шоир ҳақида тарихий маълумот ва ижод намуналарини илова қилиши ушбу асарни “Замима тазкира” сифатида илмий мулоҳазаларда мурожаат этишимиз мумкинлигини кўрсатади. Гарчи асар, муаллифнинг муқаддимада келтирган эътирофига кўра, Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”идан таъсирланиб ёзилган бўлса-да, унда тазкира, аниқроғи замима тазкирага хос бўлган қисқа илмий маълумотлар, факт ва далиллар учрайди. Қайд этиш керакки, олиманинг замима тазкиралар борасидаги фикри адабиётшуносларимиз ҳамда хорижлик олимлар, хусусан, эронлик тазкирашунослар томонидан маъқулланган.

Суйима Ғаниева илмий қарашлари давомида кўпроқ социологик ёндашувлар асосида тадқиқ олиб борганлиги маълум бўлади. Адабиётшунос бадий асар матни таҳлилида жамиятдаги маънавий, маданий қарашларни, ижтимоий ҳаётдаги инсон ўрнини социологик ёндашув асосида талқин этилади. Зеро, олим ҳам, шоир ҳам, ёзувчи ҳам муайян даврнинг ўз мақомига

¹Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. – Т.: “Шарқ”, 1999. – Б. 130.

эга бўлган шахсидир; у ўз даври ҳодисаларидан четлаб фикр юрита олмайди. Шу жиҳатдан социологик усул ўз мақсадини оқлайди ва қуйидаги масалаларни ҳал этади:

1. Давр воқелиги таҳлил қилинади.
2. Ижтимоий ҳаётдаги инсон кайфияти ўрганилади.
3. Жамиятдаги маданий, маънавий ва диний қарашлар таҳлил этилади.

Адабиётшунос олим Умарали Норматов “Сўз ва маданият” деб номланган мақоласидаги фикрларга аҳамият қаратар эканмиз, шуларни ёзади: “Кейинги пайтларда “вульгар социологизм” иллатининг янгича кўринишда намоён бўлаётганлиги жиддий ташвиш туғдирмоқда, бу социологик ёндашишни яна бир бор ёмон отлик бўлишига олиб келмоқда. Аслида холис, соғлом, юксак маърифатли, адабиётнинг сўз санъати эканини асло назардан соқит этмайдиган теран илмий социологик тадқиқот усулига бугунги адабиётшуносликда талаб ва эҳтиёж ниҳоятда катта”¹.

Суйима Ғаниева “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод, Ширин, Шопур, Меҳинбону, Хусрав каби образлар ҳақида гапирар экан, уларнинг ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Олима Фарҳод образига “оташин ошиқ, айни чоғда севгида садоқатли сиймо”, Фарҳоднинг тож-тахтга муносабатига “севгини, инсонни тожу тахтдан юқори кўядики, бу масала даврнинг бош масаласи ҳисобланар эди. Чунки ўша даврда тахт учун кураш жараёнида қанчадан қанча бегуноҳ қонлар, неча-неча софдил, самимий одамларнинг ёстиғи қурир эди”² тарзида образлар характериini очишга ҳаракат қилади.

Олима дostonдаги машҳур Фарҳод ва Хусрав ўртасидаги мунозарага “бу бир-бирини истисно қилувчи икки ижтимоий гуруҳ вакиллари ўртасидаги тортишув” деб қарайди. Бу билан у Фарҳод ва Хусравни бой ёки камбағал синф вакиллари эмас, балки бири маънавий оламини

¹Қаранг: Норматов У. Адабий жараёндаги ғаройиб робиталар. <http://normatov31.narod.ru/maqola/ajg.html>

² G‘aniyeva S. Alisher Navoiy: hayoti va ijodi. – Т., 2012. – Б. 61.

юксалтиришга, халқ фаровонлиги, юрт тинчлигини ҳимоя қилишга бел боғлаган сарой вакили, иккинчиси эса моддият яъни, шон-шавкат, бойлик йиғиш мақсади бўлган сарой вакили сифатида ўзаро ажралишини кўрсатади.

Абдурауф Фитрат эса ўз даврида Фарҳод образи ҳақида ёзар экан, куйидагиларни қайд этади: “Навоий комил бир инсон типига оладир. Илмда, истеъдодда, ботирликда, кучда жуда камолга етишканини унинг ҳар бир ҳаракати билан, ҳар иши билан исбот этмакчи бўладир. Бу қадар мукаммал шахсиятни камбағал тош усталари орасида кўрмак, шулардан чиқармоқ Навоийга ёқмайдур. У бу типда одамларни ўз синфидан саройдаги тўралар, хонлар, беклар орасидан чиқарлар, деб гумон қиладир. Шунинг учун Фарҳодни оддий тошчиликдан олиб, ўз синфига киргизадир”¹, – деган мулоҳазага келган эди. Бу фикрлари билан Фитрат ҳам Фарҳод образини ижтимоий ҳаётдаги ўрни, давлат сиёсати, мамлакат ривожини учун саройдан танланганлигига аҳамият қаратгани маълум бўлади.

Ваҳоланки, Нажмиддин Комилов ёзганидек, “Навоийда дарвешчилик ғояси, таркидунёчилик ва зоҳидлик ғояси ҳам, ночор ва қашшоқ кишилар мафкураси ҳам эмас, балки ботиний маънавий юксалиш ғояси, яъни Комил инсон маънавияти”² ни ифода этиш муҳим ҳисобланади.

Олима “Фарҳод ва Ширин” достонининг бош ғояси халқ фаровонлиги, тинчлик, дўстлик масалалари эканлигига кўпроқ аҳамият қаратар экан шундай ёзади: “Достоннинг марказий ғояларидан бири халқлар дўстлигини куйлашдир. Асар қаҳрамонлари турли халқларнинг вакиллари. Фарҳод – хитойлик, Ширин – арман қизи, Шопур – эронлик. Уч асосий қаҳрамон миллати жиҳатидан бирдирлар. Уларнинг ҳар бири ўзини иккинчисисиз тасаввур қила олмайди. Уларнинг ҳар бири ўз халқининг вакили. Улар ўртасидаги садоқатни тасвирлаш орқали инсоний дўстликни юксак даражага кўтаради, улуғлайди. Бу орқали ўз қаҳрамонлари мансуб бўлган халқларга муҳаббат кўзи билан қарайди. Шунинг учун ҳам асар умумбашарий аҳамият

¹ Абдурауф Фитрат. “Фарҳоду Ширин” достони тўғрисида. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2000. – Б. 116-117.

² Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – Б. 12.

касб этади”¹. “Навоий комил мусулмон, аммо бу унга исломгача бўлган тарихий воқеаларни ҳикоя этувчи “Тарихи мулки Ажам” каби асарни ёзишга, бир қанча “ғайридин” халқларга тегишли афсоналардан фойдаланишга тўсқинлик қилмайди. Улуғ мутафаккир шоир инсоният тўплаган илмларни ўзи шавқ билан ўрганар экан, бошқаларга ҳам шуни лозим деб билади”².

Суйима Ғаниева “Лайли ва Мажнун” достонида Лайлининг Мажнунга ёзган мактуби борасида “шу фикрларнинг ўзи ҳам ўша даврларда аёлларнинг қанчалик аянч аҳволда эканлигини яққол кўрсатади. Лайли образини яратиш орқали Навоий даврининг асосий масаласи – жамиятнинг ярмини ташкил этган аёлларнинг аччиқ тақдирини, фожиасини ифода қилади”³ сингари қарашлари билан асардаги воқеалар ўша давр ҳаётида қандай бўлганлигига аҳамият қаратади. Олима Навоий асарларида шоир яшаган даврнинг бадиий ифодасини ўрганишни мақсад қилади ва бу билан XV-XVI асрлардаги аёллар турмуш тарзи ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

С. Ғаниева бадиий асар яратилган давр табиатига мос ижтимоий реал ҳаётни акс эттирувчи ҳодиса сифатида ёндашади. Асосан, муаллифнинг ижод жараёнлари билан боғлиқ маълумотларни ўрганиш, тарихий шахс образи ва реал тарихий шахснинг ҳаётдаги ўрни каби масалаларга олима аҳамият қаратган. Жумладан, “Алишер Навоий ва ижодкор темурий шахзодалар”⁴ номли мақоласида темурийлар ҳақидаги Навоий эътироф этган ҳақиқатнинг асосларини ўрганади. Шоир асарларида темурий шахзодалар образи билан тарихий ҳақиқатни қанчалик мос келиши олима томонидан илмий таҳлилга тортилади. “Фарҳод ва Ширин” достонида ШохҒариб Мирзога боғлиқ шундай мисралар ёзилади:

Ғариб ўлғай ниҳоятдин зиёда,

Бу янглиғ гулким ўлғай шохзода.

Қаю шахзода ул кони малоҳат,

¹ Ғаниева С. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Т.: “O‘zbekiston”, 2015. – Б. 59.

² Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – Б. 19.

³ G‘aniyeva S. Alisher Navoiy: hayoti va ijodi. – Т., 2012. – Б. 79.

⁴ Ғаниева С. Алишер Навоий ва ижодкор темурий шахзодалар. Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). – Т.: Фан, 2001.

Такаллум вақти дарёи фасохат.
Фасохат бобида шахға қариб ул,
Бори шахлар фасиҳи Шоҳғариб ул.
Зиҳи нутқунг такаллум вақти жонбахш,
Масиҳо янглиғ анфосинг равонбахш.
Не маъни бўлса диққатдин ниҳонинг,
Ҳал айлаб они табъи хурдадонинг.
Кичик ёшда қилиб табъинг шумора,
Хирад пирини тифли ширхора.
Сенинг зотинггадур бу сўз фуруғи,
Кичик ёшдин улуғларнинг улуғи.
Эрурда кавкаби бахтинг янги ой,
Эурсен бадр янглиғ оламорой.
Қачонким бадрлиғ топса ҳилолинг,
Қуёшдин бўлғай ортуқроғ камолинг.
Янги ой бадрлиқдин келди махжур,
Қуёшдин ҳар кеча касб этмаса нур.
Қуёшлиқ истасанг касби камол эт,
Камолар касб этарсен, бемалол эт.
Киши таълимдин топса малолат,
Топар илм аҳли оллинда хижолат.
Киши фарзонавону золим ўлса,
Ва лекин нуктадону олим ўлса”¹.

“Мажолис ун-нафоис”да ҳам Шоҳғариб Мирзога кўпроқ ўрин ажратилиши, яъни, Навоий бу темурийзодага бошқалардан кўра кўпроқ эътибор қаратади; у ҳақидаги маълумотлар деярли бир саҳифани ташкил этади. Ҳатто тазкиранавис зикр охирида: “Яхши матлаълари бу мухтасарға сиғмас, магар яна бир китоб битилгай”², – дея фикрларини якунлайди. С.

¹Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукаммал асарлар тўплами. – Т. : Фан, 1991. – Б. 509.

²Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 170.

Ғаниева Шохғариб Мирзонинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини манбалардаги қайдлар асосида кўриб чиқади. Суйима Ғаниева ёзади: “Фахрий Ҳиротий ёзишича, ҳиротлик бир шоир “Ғарибий” таҳаллусини олганда Ҳусайн Бойқаро ўғлининг хотири учун унинг таҳаллусини “Мажлисий”га ўзгартирган экан...”¹

Шохғариб ҳақида олима “Равзат ус-салотин” асаридаги “Шеърға майл кўрсатган ва (шеър) айтган Самарқанду Хуросоннинг Амир Темур Кўрагон авлодидан бўлган султонлари зикрида” бобидаги: “Шохғариб Мирзо – Султон Ҳусайн Мирзонинг фарзанди эди. Шоирлик ва хуштабликда машҳур бўлган. Туркий ва форсий назмни яхши айтар эди. Халқ ўртасида унинг шеърӣ девони машҳурдир:

Бир қаро кўз бағри тошнинг хоксоримен яна,

Кирса майдон ичра раҳшининг ғуборимен яна...

Эй Ғарибий, оқса бағрим қони кўздин не ажаб,

Бир қаро кўз бағри тошнинг хоксоримен яна”², – деган қайдларни ҳам ўрганади.

Хуллас, муаллиф ва ижтимоий ҳаёт, воқелик боғлиқлигини текширар экан, олима темурий шаҳзода ҳақидаги бадиий асардаги ифоданинг тарихий жараёндаги ҳақиқатини ижтимоий таҳлил асосида топади. Бундай ёндашуви асосида Навоий даври ижтимоий, сиёсий ҳаётида шоҳ ва шаҳзодалар маънавий қиёфаси очилади. Шохғариб Мирзо ҳаёти ва ижодини ўрганган Шафиқа Ёркин ёзганидек: “Навоий Султон Ҳусайн мирзога, унинг хонадония фарзандларига ҳурмату муҳаббат кўзи билан қарагани сабабли, улар ҳақида ҳар доим фақат яхши сўзлаб, уларни жамолу камолда, жисмоний ва маънавий фазилатларда тенги йўқ кишилар, деб улуғлайди. Ғарибий, бир томондан, Султоннинг фарзанди эканлиги учун Навоийнинг меҳру ҳурматига сазовор бўлган бўлса, иккинчи томондан кучли шоир эканлиги учун унинг қалбидан жой олган эди ”³.

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 278.

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 192.

³ Ёркин Шафиқа. Шохғариб Мирзо Ғарибий. Девон. – Т. “Шарқ”, 2001. – Б. 11.

Айтиш мумкинки, Суйима Ғаниева тадқиқ усуллари яна бошқа масалан, биографик ёндашув асосида ҳам олиб борилган. Жумладан, Суйима Ғаниева Низомий Ганжавий “Искандарнома”нинг “Иқболнома” қисмидаги муғаннийномалар шоир шахсий ҳаётига оид маълумотлар бадиий акси эканлигини шундай парчалар билан асослайди:

**“Фалак пештар 3-инки, озода буд,
Аз он беҳ канизе маро дода буд.
Ҳамон меҳру хизматгарй пеша дошт,
Ҳамон кордони дар андеша дошт.
Чу чашми маро чашмаи нур кард,
Зи чашмаи маро чашмаи бад дур кард.
Рабоянда чарх чу он чунонаш рабуд,
Ки гуфти ки, то буд ҳаргез набуд.
Чу ҳалвои “Ширин” ҳаме сохтам,
Зи ҳалвогарй хона пардохтам.
Чу бар ганжи “Лайли” кашидам ҳисор,
Дигар гавҳаре кардам он жо нисор...**

Яъни, Фалак авваллари менга марҳаматли бўлганида, бир канизакни менга туҳфа қилган эди. Менинг кўзларимни у нур чашмаси-булоғига айлантирган ва кўзларимдан ёмон кўзни йироқ қилган эди. Юлғич фалак мендан уни тортиб олди, айтиш мумкинки, гўё у бўлмаган эди. Мен “Ширин” ҳалво тайёрлар эканман, уйимдаги ҳалвогарим – ширинлик тайёрловчини олиб кетди. “Лайли” хазинаси атрофида тўсиқ яратаётганимда, бошқа бир гавҳаримни сочқи қилдим”¹. Олима Низомийнинг шахсий ҳаётида рўй берган воқеалар билан юқоридаги мисралар боғлиқлиги, яъни Низомий муғаннийномаларида шоирнинг шахсий ҳаётига оид маълумотлар мавжуд экан.

¹ Ғаниева С. Низомий муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 58-59.

Хулоса шуки, Суйима Ғаниева дақиқ назарлик билан қиёсий-тарихий, социологик тадқиқ усуллари асосида ўзининг изланишларини олиб борган. Теранлик, зийраклик олима илмий услубларини тўлдирувчи тамойиллар бўлган.

2.1. Навоийшуносликда герменевтик метод самаралари

Кейинги вақтда адабиётшунослик соҳасида герменевтик таҳлилга кўпроқ мурожаат этилиши кўзга ташланмоқда¹. Герменевтика аслида фалсафий қараш бўлиб, афсонавий Гермес номи билан боғланади². Ўзбек адабиётшунослигида герменевтикага матн талқини нуқтаи назаридан ёндашилиб, матн герменевтикасининг асосий ва устувор жиҳатларини кўрсатиш ҳамда бу тадқиқот усули орқали фикр-мулоҳазалари кенг ифодалашга эришиш мумкинлиги айрим тадқиқотларда кўрсатилган³.

Адабиётшунослик тадқиқ усуллари борасида сўз юритилганда баъзан Шарқ герменевтикаси ва Ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ўрганиш масаласига тўхтаб ўтилади⁴. Гермес ҳақидаги маълумотларни ўрганиш давомида бу номнинг Идрис алайҳис-саломга бориб тақалишини кўриш мумкин. Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида: “Язид ибни Маҳлойил. Дерларким, Язид бағоят зеборўй ва писандидахўй эрди. Қушлар эти ва болиғ эти емакка ул мухтариё бўлди. Ва ариғлар қозиб, сув чиқорди ва кўп никоҳ қилур эрди. Анга қирқ ўғул пайдо бўлди. Боридин кичикроқ Ахнуҳ эрдик, ани Идрис дебдурлар. Умри тўқуз юз олтмиш иккига етконда, Идрис алайҳиссаломни валиаҳд қилиб, охират сафариға озим бўлди ва аждоди ёнида дафн қилдилар. Идрис алайҳиссалом сурёний пайғамбардур. Отаси Язид замонида бутпарастлик шойеъ бўлди. Анга ваҳй келдиким, ул элни бутпарастликдин манъ қилғай. Черик тортиб,

¹ Қаранг: Тожибоева О. Алишер Навоий “Хамса”сининг насрий баёнлари: тамойил, мезон ва услуб. – Т.: “Nodirabegin”, 2020.

² Павлов Е.В. Основы герменевтики. – М.: Московский богословский институт, 2004. – С. 4.

³ Қаранг: Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг ХҲ-ХХ аср манбалари: Филол.фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1998; Баҳодир Карим. Абдулла Қодирий. – Т.: Фан, 2006; Жўрабоев О. Матннинг матности сирлари. – Т.: Tammadun, 2017.

⁴ Қаранг: Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Т.: “Муҳаррир”, 2011. – Б. 84.

кўп жиҳод қилиб, Қобил авлодинким, бутпарастлик қилур эрдилар, қатл ва асир қилиб, ғазва ва жиҳод қоидасин ул ароға киюрди. Ва ани халқ мусалласун-неъма дедиларким, учунчи пайғамбар ва учунчи ҳаким ва учунчи подшоҳ эрди. Юнон аҳли ақидаси будурким, Хурмис ҳаким улдур. Хат ва нужум илмини ул пайдо қилди ва киймак ва емак андин қолди. Ҳақ таоло анинг учун ўтуз саҳифа нозил қилди. Ва анинг замонидин Нух алайҳиссалом замониғача тўрт юз ўтуз тўрт йилдур. Олтмиш беш ёшида Матушлах мутаваллид бўлди. Ва Идрис алайҳиссаломнинг мавтин киши кўрмайдур...”¹ – деб ёзилади. Демак, Навоий ёзганидек, юнонистонликлар ақидаси бўйича Идрис а.с. бу – Хурмис, Хурмис эса Гермеснинг шарқдаги номланиши бўлган. Низомий Ганжавийнинг “Иқболнома” достонида эса ушбу ҳакимнинг исми Ҳирмис шаклида келтирилган:

**“Румнинг аҳли файласуфи баъзи дам,
Турфа эл-юртдан келиб бўларди жам.
Қилиб кенгаш илм равнақидин гоҳ,
Қилиб жонбахшу дилгир сўздин огоҳ.
Исботи берса синовга кимни дош,
Шул боис у бўлди сарварларга бош.
Гоҳо Ҳирмис жаҳли солса ҳам ғулу,
Одил эрди, ёқтирар ҳақ гапни у.
Бўлса аввалдан далил ҳар кимда гар,
Парвариш топди сўзи осмон қадар.
Рухонийлар сирин очган учун кўп,
Юнонийлар қиларди рашк уни хўп.
Етмиши қурди бўлиб жам анжуман,
Этгали инкор уни бўлди бир тан.
Нима ҳам деса гўё англамасмиз,
Зебодир сўзи гарчи, тингламасмиз...”²**

¹Қаранг: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан. – Б.101-102.

² Низомий Ганжавий. Иқболнома. Форсчадан Ж.Субҳон таржимаси. – Т.: ART FLEX, 2009. – Б. 80.

Идрис а.с.га кўп дарс ўқитган, дарс бергани сабаб Идрис (дарс ўқитувчи) номини олган. Шундай маълумотларга таяниб, Идрис а.с. дастлабки ўқитувчи, тушунтирувчи, шарҳловчи деб хулоса бера оламиз.

Герменевтика соҳасининг тушунтириш, шарҳлаш, талқин этиш ва дарс бериш сингари мазмунни англатиши билан боғлиқлигини ҳамда Идрис алайҳиссаломнинг ҳам биринчи дарс берган (Идрис-дарс ўқутгон) набий экани ҳисобга олинса, герменевтик қарашларнинг тарихий шаклланиши Шарқдан эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Герменевтиканинг матн таҳлили билан боғлиқ турли йўналишлари мавжуд¹ бўлиб, С. Ғаниева илмий-адабий тадқиқотларида матн таҳлилининг учта йўналиши кузатилади:

1. Табдил (бошқа тилдаги асарни ўз тилига ўгириш).
2. Реконструкция (ҳақиқий матнни тиклаш, яъни бир тил ичида матн яратиш).
3. Мулоқот (матн талқини, шарҳи).

Олиманинг таржима этишдаги энг йирик иши “Калила ва Димна”нинг форс тилидан ўзбек тилига ўгириш бўлади. “Калила ва Димна” таржималари ҳақида академик В.Зоҳидов шундай ёзади: “...бу асарнинг Шарқ тилларидаги таржималари кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшамайди. Ҳар бир таржимон ўз дунёқарашлари ва даври талабларидан келиб чиқиб, асарга ўзича мустақил ёндашган ҳамда озми кўпми ўзгартишлар киритган”². Ўзга тилда яратилган матн она тилига таржима қилинганда тилда мавжуд бўлган лексик тил имкониятлари билан изоҳланади. Таржима жараёнида ўзга тилдаги маълум бир сўз ўзбек тилига айнан таржима этилмасдан, шу сўз маъносига яқин бўлган лексема танланиши мумкин. Олима таржима ишини амалга оширишда қуйидаги тамойилларга таянган:

¹ Қаранг: Аллаёрова С.Н. Фалсафий герменевтиканинг методологик жиҳатлари: Фал.фан.номз...дисс. – Тошкент, 2010.

² Зоҳидов В. Юсак нафосат ва мангу ҳикмат обидаси. Сўзбоши. Калила ва Димна. Учинчи нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б. 4.

1. Асосан асарнинг мукаммал матни ўқувчиларга етказиш мақсадида форсча матни ва Фазлуллоҳ Алмаий таржимасидаги ҳикоятлар, баъзан кичик лавҳалар олинган.

2. Асарнинг озарбайжонча таржимасидаги баъзи ўринсиз такрорлар, узун тафсилотлар қисқартирилган.

3. Нашрнинг оммабоплигини назарда тутиб, баъзан парчалар бирмунча эркин таржима қилинган, баъзан эса уларнинг мухтасар баёни берилган.

4. “Калила ва Димна”нинг ёзилиши фольклор тил ва услубига монандлиги боис оригиналлик сақланишига аҳамият қаратилган. Жонли халқ тили хусусиятларидан фойдаланилган.

Албатта, таржима матни тил сатҳининг хорижий тилларга мансублигидан келиб чиқади. Суйима Ғаниева илмий тадқиқот усулларида матни табдил этиш муҳим ҳисобланади. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”да Навоий шерозлик Мавлоно Толиб Жожармий қабр тошига битилган рубоийсини ўқиб, ёдида қолдирганини ёзади ва шундай келтиради:

**Дар кўчаи ошиқи ба паймон дуруст,
Меғуфт ба манн аҳли диле рўзина хуст,
Толиб маталаб касеки у ғайри ту жуст,
Ту толиби у бошки, у толиби туст¹.**

Албатта, олима Навоий бир маротаба ўқиб, эсида қолдирган рубоий матни таржимасини бериш мақсадга мувофиқ, деб топади ва рубоийни насрий йўл билан шундай тушунтиришни маъқул кўради: “Ошиқлик кўчасида аҳд-паймони мустаҳкам бўлган бир аҳли дил (яъни, дилбар, дилдор) менга айтган эди: Сендан бошқани қидирган кишини талабгорликка ундама, сен шундай кишига талабгор бўлгинки, у ҳам сенга талабгор бўлсин”². Маълум бўладики, рубоий матнида “толиб”сўзи уч маротаба қўлланган бўлса, таржимада шу сўз маъносини берувчи “талабгор” сўзи шунча

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.24.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.227.

келтирилган. Таржимада матн маъноси асосий бўлиб, вазн яъни шакл сақланмаган. Бу олима томонидан тушунтиришнинг етакчи мақсад бўлганлигини кўрсатади.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида Навоийнинг форсча рубойлари ҳам бор. Жумладан:

Гуфтам фалакам ба ҳар тараф ронандаст,

Саргаштаги орандаву гирёнандаст,

Не, не донад ҳар он ки у донандаст,

К-у низ асири дасти гардонандаст¹.

Олима тўртлик мазмунини қуйидагича беради: Дедим фалак мени ҳар тарафга ҳайдайди, Саргашта қилади ва йиғлатади. Йўқ, йўқ, у ҳар қандай билиш керак нарсани билади. У ҳам айлантирувчи қўлида асирдир”².

Шеърый таржимада матн мазмунини келтириш олиманинг асосий мақсади бўлган. Жумладан, Фахрий Ҳиравийнинг “Жавоҳир ул-ажойиб” асарини форсчадан ўзбек тилига таржима этар экан, у тазкиранинг назмий қисмидаги матнларнинг аввал транскрипциясини, сўнгра мазмунини ҳавола этади; бу билан олима гарчи шеърнинг асл вариантыга хос вазн, қофия сингари ташқи омиллари сақланмаса ҳам уларнинг мазмунига диққат қаратади, шеърни табдил қилади. Масалан, тазкирадаги машҳур аёл шоиралардан бўлган Маҳсатий Ганжавий (XI аср охири XII аср бошлари) фикрасида бир рубойни қуйидаги таржима қилган: “Дейдилар: Кечаларнинг бирида Маҳсатий ҳаво олиш учун Султон мажлисидан ташқарига чиқди. Қараса, қор ёққан экан. Қайтиб кирганидан кейин Султон ҳавонинг қандайлигини сўради. Маҳсатий бадихона қуйидаги рубойни айтади. Рубой:

Шоҳо, фалак аспи саодат заййин кард,

В-аз жумлаи хусравон туро таҳсин кард.

То дар ҳаракат саманди заррин наълат,

¹Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 43.

²Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 198.

Бар гил наниҳад пой, замин симин кард.

Яъни: Эй шоҳ, фалак саодат отини эгарлади, Ва барча ҳукмдорлар ичида сенгагина таҳсин айтди. Олтин тақали тулпоринг юрганида, Тупроқ устига қадам босмасин деб, ер қумушдек бўлди”¹.

Бу ерда олима ушбу рубоий аслиятидаги мазмунни ўқувчи яхши англаши учун насрий таржима қилган. Ушбу рубоий адабиётшунос олим, таржимон Эргаш Очилов томонидан қуйидагича таржима қилинган:

Бахт отини, эй шоҳ, фалак этди тайёр,
Шоҳлар ичида қилди шаънингни пойдор.
Лой бўлмасин оёғи отингни дея,
Ёғдирди замин узра, қара, оппоқ қор².

Диққат этилса, С. Ғаниева таржимасида илмийлик, яъни мазмунни сақлаш асосий мақсад, Э. Очилов таржимасида эса бадиийлик, яъни вазн, қофия асосий бўлган.

Шунингдек, мазкур фикрада шоиранинг исмини ҳам тўғри ёзгани олиманинг матнга нисбатан эътиборли эканлигидан далолат беради. Чунки, мазкур шоира ҳақидаги маълумотларни кузатганимизда уч ўринда уч хил шаклда берилганини кўрдик. Жумладан, 2009 йилда нашр этилган “Минг бир рубоий” тўпламида ўқиймиз: “Маҳастий Ганжавий (1098 - XII аср ўрталари). Асли исми Муниса бўлиб, Хўжандда туғилган. Маҳастий (Маҳситий) унинг тахаллуси бўлиб, “ой юзли” демакдир...³”. 2019 йилда усмонли турк тилидан таржима қилиниб, чоп этилган Ризоуддин Фахриддин ўғлининг “Машхур хотунлар” китобида эса қуйидагича берилади: “Маҳистий. Эроннинг машхур шоираларидан бўлган “Улуғхоним”дир. У ганжалик ёки нишопурлик. Султон Санжар салжуқийнинг ҳамсуҳбатларидан бўлиб, Абдуллахон Ҳиротни қамал қилган пайтида вафот этган⁴”.

¹ Фахрий Ҳиравий. Жавоҳир ул-ажойиб. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – Б. 147.

² Минг бир рубоий / форс-тожик тилидан Э. Очилов таржималари. – Т.: Фан, 2009. – Б. 54.

³ Қаранг: Минг бир рубоий / форс-тожик тилидан Эргаш Очилов таржималари. – Т. Фан. 2009. – Б. 49.

⁴ Қаранг: Фахриддин ўғли, Ризоуддин. Машхур хотунлар (Тарихда номи чиққан аёллар) / Таржималар: М. Эшмухаммедова, Б. Умурзоқов. – Т.: “Navro‘z”, 2019. – Б. 274.

Интернет сайтларидаги мазкур шоира ҳақидаги маълумотда қуйидагича шаклда берилган: مَهْسَتِي گنجہای یا مِه سِتِي گنجَوی

Озарбайжонча шакли эса қуйидагича берилган: Məhsəti Gəncəvi – XII əsrdə yaşamış mənşəcə [Azərbaycanlı](#) olan şair, sufi Əxi təriqətinin üzvü. 2013-cü ildə [UNESCO](#)-nun Baş Konfransının 36-cı sessiyasında Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyinin dünya səviyyəsində qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul edili¹.

Бизнингча, Суйима Ғаниева матнида келтирилган Маҳсатий исми тўғри, чунки шоира тахаллуси “моҳ” сўзи билан боғланиши аниқдир.

Суйима Ғаниева илмий фаолиятида матнни реконструкция, яъни матнни қайта тиклаш, матннинг муаллиф қалами остида чиққан маъносини тузиш ишлари кузатилади. Олима томонидан олиб борилган бу ёндашув таржима жараёнидан фарқ қилиб, нафақат ўзга ва она тил ўртасида, балки бир тил ичида матн яратиши билан ажралади. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузишда ҳам айнан реконструкция қилиш асосида асарнинг таянч матнини тузиб чиқади. Олима “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини қуйидаги тамойиллар асосида тайёрлайди:

1. Агар илмий-танқидий матнга киритилган бирор сўз асосга олинган қўлёзмаларда бошқа сўз билан алмаштирилган бўлса, унда матндаги сўз тепасига рақам қўйиб, матн остида шу рақамнинг ёнига қайси қўлёзмада қандай сўз келган бўлса, бевосита шу сўз ёзилади.

2. Фарқлар бирикма ёки бутун бир жумлага тегишли бўлса, унда жумла бошланадиган сўзнинг ўнг томонига “*” белгиси, тугалланган сўз ёнига рақам қўйилган, шу рақам асосида матн илмий аппаратида қўлёзма матнлари фарқини кузатиш мумкин бўлади.

3. Баъзан бутун бир бет таянч матдан фарқланади. Бундай ҳолда илмий-танқидий матн бўлаги бошланишига “***” белгиси қўйилган, матний фарқлар кўрсатилган.

¹ Məhsəti Gəncəvi. <http://www.fa.wikipedia.org//az.wikipedia.org>

4. Баъзан котиблар ихтиёри ёки юзага келган ноаниқликлар сабабли тушиб қолган сўз, бирикма, жумлалар “ – ” белгиси билан, аксинча, қўшимчалар “ + ” белгиси билан бериб борилган.

Умуман, олиманинг ўзи қайд этганидек, “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни таянч нусха тартиби билан тузилган, бошқа қўлёзмаларда мавжуд фарқлар матн остида фиксация қилиб, изоҳланган.

Немис файласуфи Гадамернинг фикрича, “тушуниш мумкин бўлган борлик, бу фақат тилдир”¹. Герменевтикада тушуниш ва тушунтириш билан бир қаторда интерпретация – талқин этиш ҳам муҳим ҳисобланади. Суйима Ғаниева илмий қарашларида матн билан жонли мулоқотга киришиш, нафақат матнни тушуниш, балки шарҳлаш, тушунтириш устун туради. Олима қарашларининг мулоқот характериға эға бўлишини шарҳловчи ва матн ўртасида юзага келган жонли бирикувнинг юзага чиқиши билан изоҳлаймиз.

Мумтоз шеърлар матнида сўзлар қўлланиши поэтик вазифа бажариш ҳамда герменевтик трансформация учун ўзига хос ғоя ташишға хизмат қилади. Сўзлардаги уйғунлик унинг ташқи ва ички маънолари ўртасида пайдо бўлиб, трансформация орқали матн мазмунидан келиб чиққан сўз янги, оригинал маъно, оригинал шаклға эға бўлади. Олима шарқ адабиётига хос бўлган бундай ҳодиса хусусида сўз юритар экан Ҳувайдонинг ушбу ғазали мақтаси шундай келтиради:

Санамни дардини дафтар қилиб хатға битиб бўлмас,

Ани асрорини бефаҳмларға шарҳ этиб бўлмас.

Эътибор берсак, байтлардаги *эй дилбар, санам, асрор* каби сўзлар маъноси ички маънонинг кенгайишиға ёрдам бериб, сўз шакли мотивлашиши учун манба бўлмоқда.

Мумтоз асарлар матнини тушунишда баъзан сезиларли даражада давр, миллат, маданият масалаларини ҳал этиш зарурияти туғилади. Мана шу жараёнда матнни тушуниш учун таяниш керак бўлган герменевтик восита –

¹Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С. 548.

матн шарҳи зарур бўлади. Бадий асар матнини шарҳлаш жараёни оддий луғат билан таққослаш тарзида кўринса-да, аслида тадқиқотчининг ўз-ўзини кузатиш, таҳлил этиш жараёни шаклланган махсус илмий ёндашув ҳиболанади. Шарҳ – шарҳни қабул қилувчига матнни етарли даражада тушуниши учун зарур бўлган маълумотлар тўплами кенг ўқувчилар оммаси, бошқа тил ёки соҳа вакиллари бўлиши мумкин.

Шарҳ мамлакатларида қадимдан ривожланган шарҳ, яъни матндаги сўзлар мазмунини талқин этиш ўзининг ёрқин услубий характериға эгадир. Шарҳда асарни назарий ва амалий ўрганиб, кейин унга ёзилган шарҳ мустақил асар бўлади. Шарҳ адабий-танқидий қарашлари тарихида “герменевтика” атамаси учрамаса-да, аммо унинг мазмун-моҳиятиға мос фикрлаш тарзи қадим давларидаёқ мавжуд бўлганлиги юқорида Идрис а.с. таърифи мисолида кузатилди.

Фикҳ илми ривожига катта ҳисса қўшган олим Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асариға ўнлаб шарҳ битилган¹. “XVII-XVIII асрларда “Маснавий” мутолаа қилиш ва унга шарҳ ёзиш Ўрта Осиё, Эрон ва Туркияда кенг расм бўлган”². Асарларға ёзилган шарҳлар асосан манба матни талқини бўлиб, шарҳловчининг ўзгача ёндашуви ҳамда кенг ўқувчилар оммасиға мўлжалланган.

Албатта, “шарҳ – санъат учун санъат”³ яратишдир. Суйима Ғаниева “Амир Темур ва темурийлар Навоий нигоҳида”⁴ номли мақоласида “Мажолис ун-нафоис”нинг еттинчи мажлисида Амир Темур зикрида келтирган: *Абдол зи бим чанг бар Мусҳаф зад* (Мазмуни: Дарвеш кўркүвдан Қуръонға чанг солди) мисраситўлиқ матнини ўрганади. “Темур бадихона келтирган мисра X асрдаги буюк орифлардан шайх ва шоир Абусаид Абдулхайрнинг машҳур “Ҳавроия” рубойиси тўртинчи мисрасидир. Бу

¹ Қаранг: Ҳасаний Маҳмуд. Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.

² Ҳамроева Д. “Маснавий” шарҳлари // Сино, 2008. – № 30. – Б. 35.

³ Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. – М.: Просвещение, 1970. – Б. 293.

⁴ Ғаниева С. Амир Темур ва темурийлар Навоий нигоҳида / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009. – № 28. – Б. 4.

рубойий билан боғлиқ ривоят ҳақида Жомий “Нафоҳот ул-унс”да, Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Абусаид Абдулхайрга бағишланган фикрага тўхталиб ўтадилар. Рубойий матни:

Ҳавро ба назораи нигорам саф зад,

Ризвон ба ажаб бемонду каф бар каф зад.

Як холии сияҳ барон рухон мутраф зад,

Абдол зи бим чанг бар Мусҳаф зад.

Яъни: Ҳурлар нигоримни кўриш учун саф тортдилар, жаннат дарвозабони ажабланиб, қарсак чалди. Бир қора хол ул юзларга парда тортди, абдол (девона) эса кўрқувдан Қуръонга чанг солди”¹. Бу мисра ва унинг муаллифи борасида бошқа олимлар ҳам сўз юритишган. “Бу рубойий ўша даврларда ниҳоятда кенг тарқалган бўлиб, уни ҳар хил талқин қилишлар унга шарҳ ёзишларни ҳам тақозо этган”²ва ҳатто Хожа Аҳрори Валий ҳам шу рубойий шарҳига бағишлаб “Ҳуроия” ёки “Ҳавроия” рисоласини ёзган. С. Ғаниева бу машҳур рубойига Хожа Аҳрордан ташқари яна бошқалар томонидан ёзилган шарҳларни “Шайх Абусаид Абдулхайрнинг “Ҳавроия” рубойисига ёзилган шарҳлар ҳақида” мақоласида келтиради. Олима асар моҳияти, унинг бадиий-эстетик хусусиятларини очиб бериш, асар матнида акс этган ижодкор ғоясини талқин этишни ўқувчига асарни тушуниши учун ёрдамчи восита деб қарайди ва жараёнга жиддий ёндашади. Матн шарҳида муаллиф ишора этган баъзи ўринлар, у ёки бу сабаб билан ошкора ёзмаган ёки баён этилиши лозим топмаган ҳолатлар талқин қилиниши билан матн моҳияти очилади.

Шарҳ қисқа ва фойдаланишга қулай бўлиб, одатда, матндан кейин алоҳида мақола ёки маълумот тариқасида жойлаштирилади. Матндан сўнг берилган шарҳнинг ўзига хос фойдали жиҳатлари бор. “Китобхон жами ёрдамчи иловани, – деб ёзади С.А. Рейсер, – бирйўла олади, ўзига керакли маълумотни шу жойдан ахтаради ҳамда матн шарҳини яхлит кўздан

¹ Ғаниева С. Амир Темур ва темурийлар Навоий нигоҳида / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009. – № 28. – Б. 4.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрори Вали. – Самарқанд: Зарафшон, 1993. – Б. 104.

кечиради”¹. С. Ғаниева Алишер Навоий 20 жилдлик мукаммал асарлар тўплами нашрига берган шарҳларида айнан шу усулни қўллайди.

Олима томонидан тайёрланган “Мажолис ун-нафоис”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Назм ул-жавоҳир”, “Вақфия”, “Арбаъин”, “Насойим ул-муҳаббат” сингари асарлар матни шарҳлари мазмун-моҳияти нуқтаи назаридан шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин бўлади:

а) ташбеҳли ва рамзли байтлар шарҳи;

б) матнда тилга олинган асарлар ёки уларнинг муаллифлари ҳақидаги маълумотлар;

с) шеърӣ санъатларга доир изоҳлар;

д) тарихий ва афсонавий шахслар тавсифи;

е) муаммоли ёки илмий тадқиқотларга туртки бўладиган шарҳлар.

Суйима Ғаниева матн шарҳини беришда адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик, диншунослик каби фанларига мурожаат этган. Жумладан, С. Ғаниева “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари матн талқини билан боғлиқ ҳар бир нуқтага эътибор қаратаркан, ҳозирги давр ўқувчиси учун **буғро, тавочи, улуфа, мақомат, ринд, тафсил, лангар, қушчилик, сипоҳийлик** каби сўзлар маъносини тушунтиришни зарур деб билади. Олиманинг “буғро – лағмонга ўхшаган хамир овқат²; тавочи – подшоҳнинг буйруқ ҳамда топшириқларини тегишли жойларга ва одамларга етказувчи ҳамда амалга оширувчи амалдор³; улуфа – амалдорларга давлат томонидан белгиланган маош ва озиқ-овқат⁴; қушчилик – ов қиладиган қушларга қаровчи шахс, ўрта асрларда саройда қушчилик лавозими ҳам бўлган, қушчилар нуфузли шахс ҳисобланган;⁵ сипоҳийлик – амалдорлик, ҳукумат хизматида бўлиш, ҳарбий юриш ёки машваратларда қатнашиш бундай хизмат доирасига киради⁶ каби қўшимача изоҳлар бериши

¹Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. – Л.: Просвещение, 1970. – Б. 296.

²Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 211.

³Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 200.

⁴Ўша асар. – Б. 220.

⁵Ўша асар. – Б. 217.

⁶Ўша асар. – Б. 218.

асар мазмуни кенг, чуқур англанишига қаратилади ҳамда шарҳларни беришда асар матни тили билан ўқувчи англайдиган тил фарқланишидан келиб чиқиб иш юритади.

Баъзан шарҳлашда шу нарса кузатиладики, асар матни нашрларида тафовутлар учрайди. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг муқаддимасида: “Ҳазрати малики алломнинг каломи муъжиз низоми Жаброили ҳужаста фаржом воситаси била хайр-ул-аном алайҳиссалавоту вассалламга нозил бўлди”¹ каби жумлалар мустақилликдан олдинги тазкира нашрида берилмаган. Шарҳловчининг фикрига кўра, кейинги давр ўқувчилари бу жумлаларни тушунтириш керак. Олима шунинг учун “*малики аллом* – Оллоҳ кўзда тутилмоқда, *каломи муъжиз низоми*– Қуръони каримнинг нозил бўлиши ҳақида сўз кетмоқда, *Жаброил* – Ислондаги тўрт фариштадан бири, Худо билан пайғамбар ўртасида элчилик қилган, *хайр-ул-аном алайҳис салавоту вассаллам* – одамларнинг яхшиси, унга салом ва дуолар бўлсин демакдир. Бу ибора Муҳаммад пайғамбар номига қўшиб ёки уни назарда тутиб айтилади” тарзида матнни шарҳлаган.

Бундай ёндашув “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида Саййид Ҳасаннинг отаси Ардашер Бойсунғур мирзо таърифидаги “Сулаймон” сўзига берилган шарҳда ҳам кўринади. Навоий Ардашернинг ўз касбининг маҳоратли кишиси бўлгани муносабати билан бир байт келтиради:

Кўп ҳунарлик кимса шаҳларга этар дамсозлик,

Қуш тилин билган Сулаймонга этар ҳамрозлик².

Навоий Саййид Ҳасан отасининг кўп ҳунарлар эгаси эканлигини Сулаймон пайғамбарга ўхшатмоқда. Шарҳловчи Сулаймон – Тавротга кўра шох, Қуръони мажидда эса, пайғамбар дейилишини, ривоят ва қиссаларда у ақлу идрокли, тадбиркор бўлгани, унинг сеҳрли узуги бўлиб, ана шу узук (хотам) воситасида ҳаммани ўзига мутеъ қила билганини ёзади. Яна шарҳда Сулаймон Сабо маликаси Билқисга уйланган, у қушлар, инсу жинлар тилини

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 7.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 7.

билган, Сулаймон ҳақида Қуръоннинг 44-сураси 11-12 оятларида, “Насойим ул-муҳаббат”да “Сулаймон бинни Довуд алайҳимус-салом” сарлавҳаси остида муфассал фикра берганини ҳам қайд этади¹. Кўриниб турибдики, С. Ганиева Сулаймон пайғамбар билан боғлиқ асосий манбалар “Таврот” ва “Қуръон” кейин “Насойим ул-муҳаббат”даги маълумотларни жамлаш асосида шарҳлаш олиб боради.

Суйима Ганиева илмий ёндашувларида матнда келтирилган асар ҳақида сўз юритиш кўп учрайди. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”нинг Аввалги мажлисида Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ҳақида фикрасида: “Мавлоно ўз замонининг машоҳиридиндур ва “Мақсади ақсо” анинг таснифидур. Ва Мавлоно Жалолиддин Румий (қуддиса сирруҳу) маснавийсиға шарҳ битибдур ва “Қасидаи бурда”ға ҳам хоразмийча туркий тил билан шарҳ битибдур. Ўзга мусаннафоти ҳам бор. Аммо ахлоқ ва сифоти ботин илмида ёруғлик топқоннинг мунофисидур”², – деб ёзилади. Демак, Навоий бу фикрада “Қасидаи бурда”, “Мақсади ақсо” ва Румий асарига ёзилган шарҳ ҳақида айтиб ўтмоқда. Олима бу ерда асосан “Қасидаи бурда”ға кўпроқ эътибор қаратади: **“Қасидаи бурда”** – араб шоири Каъб ибни Зухайр (VII аср) асари. Бурда дегани йўл-йўл матодан тикилган устки кийим – қабони англатади. Ривоятга кўра, Муҳаммад пайғамбар шол дардига мубтало бир бемор устига ўз бурдаси – устки кийимини ташлаган экан, у даво топиб, тузалиб кетибди. Қасиданинг номида шу ривоятга ишора бор. Қасида уч қисмдан – анъанавий лирик муқаддима, дидактик қисм ва мадҳдан иборат. “Қасидаи бурда”ға жуда кўплаб назиралар ёзилган, мухаммаслар боғланган, шарҳлар битилган. Мусулмонлар қасидага маълум даврларда илоҳий маъно ҳам бериб, унинг айрим парчаларини тумор тарзида ўзлари билан олиб юрганлар”³. Олима шарҳи манбасини танлаган, яъни матндаги ҳар учала асарга эмас, биттаси кенгрок, иккинчиси қисман, учинчиси ҳақида умуман шарҳ бермаган. Бизнингча,

¹ Ўша асар. – Б. 217.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.13-14.

³ Ўша асар. – Б. 218.

бундай шарҳлашда шарҳловчи кўпроқ ўқувчи учун аҳамиятли деб топган ўринларни танлаб, иш олиб борган.

Биз аслида олиманинг ушбу шарҳига қўшимча иловалар киритиш лозим эди, деган фикрдамиз. Яъни, машҳур саҳобий Каъб ибн Зухайрнинг “Қасидаи бурда”си билан Муҳаммад ибн Саъид ибн Ҳаммод ибн Абдуллоҳ ал-Бусирий(1212-1292)нинг “Қасидаи бурда” асари бир хил номланган. Шунинг учун Бусирийнинг манзумаси фарқлаш мақсадида “Қасидат ул-буръа” (ал-Қасидат ул-буръиййа) номи билан ҳам юритилган¹. Шунинг учун Мавлоно Ҳусайн Хоразмий бу икки асарнинг қайсига шарҳ битганига аниқлик киритиш керак бўлади. Бизнингча, Абдуллоҳ ал-Бусирийнинг “Қасидаи бурда” асарига асрлар давомида кўплаб шарҳлар ёзилган ва уларнинг кўпчилиги машҳур бўлганини инобатга олсак, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ҳам ушбу асарга шарҳ битган, деган хулоса тўғри бўлади. “Ислом оламида “Қасидаи бурда”чалик машҳур бўлган, кўп ўқилган ҳамда кўплаб шарҳ ва изоҳлар битилган бошқа бирор қасида мавжуд эмас. Тадқиқотларга кўра, бу мавзуда ёзилган асарлар 330га яқиндир”².

Баъзи ўринларда олима томонидан тайёрланган шарҳлар қамрови кенг олингани кўринади. “Мезон ул-авзон”да Навоий шундай ёзади: “...рамали махбундурки, ҳар мисраи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмат Бухорийда пурбаҳо дебдурлар...”³ Суйима Ғаниева матн шарҳида Хожа Исмат Бухорий ҳақида батафсил шундай шарҳ беради: “Хожа Исмат Бухорий (ваф. 1437) – Бухорода яшаб ижод қилган шоир. Халил Султон саройида хизмат қилган. Халил Султон зиндонбанд этилгандан сўнг у саргардонликка учрайди. Улуғбек тахтга ўтиргач, Исмат Бухорийни саройга таклиф этади. Лекин шоир таклифни қабул қилмайди, у узлатни, дарвешлар орасида бўлишни афзал кўради. Исмат Бухорийнинг 8000 минг байтдан

¹Қаранг: Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий. Қасидаи бурда. Араб тилидан Сайфиддин Сайфуллоҳ таржимаси. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б. 3.

²Сайфиддин Сайфуллоҳ. Муқаддима. Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий. Қасидаи бурда.– Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б. 10.

³Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Муқаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.91.

иборат шеърлар девони, “Иброҳим Адҳам” номли маснавийси мавжуд. Шоирнинг девонида Улуғбекка (13), Халил Султонга (40) ва Темурий шахзодаларга бағишланган жами 75 қасидаси, 466 ғазал, мухаммас, қитъа ва бошқа жанрдаги шеърлари мавжуд. Унинг девони 1987 йили Техронда нашр қилинди. Унга Аҳмад Каримий “Забардаст олим ва порсо ориф” номли сўзбоши ёзган. Сўзбошида таъкидланишича, ирфоний жиҳатдан Исмат Бухорий шеърлари Ҳофизга ва равонликда Саъдийга ўхшайди. Шоир “Исмат”, “Исматуллоҳ”, “Насирий” таҳаллусларида шеърлар ёзган ва охириги таҳаллусини Халил Султон тавсия этган экан”¹.

Суйима Ғаниева шарҳларини ўрганиш шуни кўрсатадики, олима муаллиф ижод линиясига ўқувчи учун қўшимча тўплам тайёрлаган. Бу жараён икки хил ёндашув асосида амалга оширилган:

1. Навоий тилга олган ижодкорлар ҳақида қўшимча шарҳлар бериш.
2. Алишер Навоий бирор муносабат билан тилга олиб ўтган, шахслар ҳақида тўлдириш.

Биринчи ёндашув ҳақида гапирадиган бўлсак, масалан, муаллиф “Мажолис ун-нафоис”да Амир Қосим Анвор, Жалолиддин Румий, Котибий, Ашраф, Хожа Исматулло, Яҳё Себак, Хожа Ҳофиз, Мир Ислом Ғаззолий каби ижодкорлар ҳақида етарлича тавсилотлар беради. С. Ғаниева муаллиф маълумотларини кенгайтириш мақсадида шундай шарҳ беради: “Хужжат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий – Абдуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад Тусий машҳур мутакаллим, фақиҳ ва суфий. Аввал Гўрган, кейин Нишопур яқинидаги “Низомия мадрасаларида таҳлил кўради. Бир неча муддат Бағдоддаги “Низомия” мадрасасида мударрислик қилади. Сўнгра Шом Фаластин ва Ҳижозда яшайди. Ғаззолий асарларида фалсафа, илоҳиёт, риёзиёт, табиийёт, мантиқ ва ахлоққа оид масалалар юзасидан баҳс юритилади. Ғаззолийнинг тасаввуфга оид “Кимёи саодат”, “Иҳёи ул-улум ад-дин” асарлари халқ орасида маълум бўлган. Ғаззолий фалсафаси асосида худони ақл билан англаш мумкин эмас, уни руҳий илтижолар, сиғиниш ва

¹Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 324.

ибодатлар орқали англаш мумкин, деган ақида ётади. Навоийнинг “Насойим ул муҳаббат” асарида Муҳаммад Ғаззолийга алоҳида мақола бағишланган. Унда олимнинг куняти Абу Ҳомид ва лақаби Зайниддин деб кўрсатилган. Мисрнинг Искандария шаҳрида, Нишопурда яшагани ҳам қайд қилинади. Ғаззолий Нишопурда хонақоҳ ва мадраса қурган. Навоий Ғаззолийнинг яна “Ёқут ут-таъвид” (Сўзнинг ёқутлари), “Жавоҳир ул-Қуръон” ва “Мишкот ул-анвор” (Қандил нурлари) номли асарлар ёзганини таъкидлайди”¹, – деган анча кенг шарҳлашни маъқул кўради. Аслида муаллиф бу шахс ҳақида: “Хужжат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий (қуддиса сирруҳу) авлодидиндур. Зоҳир улумин такмил қилди ва лекин фоний сифат ва бетакаллуф киши эрди. Ва тибб ва ҳикматда маҳорати бор эрди. Салотин ва ҳукамо мажлисиға борур эрди” мазмунидаги маълумот билан кифояланган. Демак, олима муаллиф маълумоти барча учун бирдек равшан эмас, деган фикрга келган ва шарҳлаш доирасини кенгроқ режада амалга оширган. Бу билан шарҳловчи муаллиф маълумотига қўшимча шарҳ бериш орқали асар матнига эмас, ўқувчи билим савиясига сезиларли таъсир кўрсата олади.

С. Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг учинчи мажлисида тилга олинган Мавлоно Осафий яъни Хожа Шамсиддин Ҳиравий шахси ҳақида айтайлик, бутун бир илмий тўплам тақдим этади. Олима аввал Мавлоно Осафий туғилган, вафот этган йили ва жойини девонининг 1968 йил Техронда Ҳоди Арфаъ Кирмоний томонидан сўзбоши билан нашр этирилганини келтиради. Шорих Навоийнинг “Соқийнома” асарида Осафий яқин дўстлар ва ҳаммаслақлар қаторида ҳамда заковатли шоир сифатида тилга олинишини қайд этади. Фаҳрий Ҳиротий эса Навоий адабий анжуманларда ўқиган Осафийнинг байти, Навоий вафотига ёзган марсиясидан бир байт ва таъриhini келтирган. Қўшимча маълумот тариқасида “Макорим ул-ахлоқ”, “Бадоеъ ул-вақоеъ” каби асарларда Осафийга эътибор қаратилганлиги кўрсатилган².

¹Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 221-222.

²Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 244-245.

Олиманинг шарҳлашдаги иккинчи ёндашуви; муаллиф бирор муносабат билан тилга олиб ўтган, лекин у ҳақида тўхталишни лозим билмаган ўринларни шарҳлаш. Бу усул орқали нотаниш шахс ҳақида янги маълумот жамланади. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи мажлисида Имом Али Мусо ар-Ризо, Меҳрий, Анварий, Алауддавла Мирзо, Хожа Салмон, Шайх Камол, Мавлоно Саъдуддин Кошғарий ёки иккинчи мажлисда Абу Ҳанифа, Ибн Ҳожиб, Сайид Шариф, Шайх Зайниддин, Хожа Абдуллоҳ Ансорий, Имом Фаҳр, Амир Суҳайлий, Ҳазрат Шайх, Шайх Фариддин Аттор, Шайх Баҳовуддин Умар, Хожа Абу Наср Порсо, Ҳазрат Шайх Абдусайд Абдулхайр, Кичик Мирзо, Мавлоно Жаъфар, Ҳазрати шайх ул-исломий Аҳмади Жомий, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Ҳожибек кабиларга махсус фикра ажратилмайди. Бу шахслар ҳақида қисқача маълумотлар асар матни шарҳида келтирилади. Бу ҳолат “Мажолис ун-нафоис”дан ташқари яна бошқа асарлар шарҳида ҳам учратиш мумкин. Жумладан, “Назм ул-жавоҳир”да Ҳусайн Бойқаро таърифидаги: “...адабиёти мўъжиза монанди тарокибидин Заҳир ва Анварий руҳи шарманда ва фиқароти сеҳр пайванди салосатидин Вассоф била Табарий равони сарафканда” матни шарҳида олима ёзади: “Заҳир Фарёбий машҳур шоир, Анварий Авҳадуддин Али ибн Муҳаммад машҳур форс шоири, Вассоф Шарафуддин Абдуллоҳ олим ва атоқли тарихнавис, Табарий Муҳаммад ибн Жарир форс донишманд тарихчиларидан”¹. Шарҳ изоҳли луғатга асосланган, лекин ўқувчининг шу жойда Ҳусайн Бойқаронинг қанчалик улуғ кишилар билан тенглаштирганлигини англаш қийин эмас.

Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами учун олима томонидан жами 1400га яқин матн шарҳлари тайёрланган. Биргина “Мажолис ун-нафоис” асари матни учун шарҳ ва таржималарнинг умумий сони 706 тага етади. Шулардан муқаддимада – 16 та, I мажлисда – 119 та, II мажлисда – 141та, III мажлисда – 194 та, IV мажлисда – 106 та, V мажлисда – 28 та, VI

¹Қаранг: Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 229.

мажлисида – 49 та, VII мажлисида – 40 та, VIII мажлисида – 13 та шарҳ ва таржималар келтирилган.

Суйима Ганиева ўз шарҳларини асосан қуйидаги манбалар асосида берган:

1. “Насойим ул-муҳаббат”, “Девони Фоний”.
2. “Равзат ус-салотин”, “Жавоҳир ул-ажойиб”.
3. “Тазкират ул-авлиё”, “Мақорим ул-ахлоқ”, “Ҳабиб ус-сияр”, “Бадойеъ ул-вақойеъ”, “Бобурнома”, “Парданишонони суҳангўй”.
4. Арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча ва изоҳли луғатлар.
5. Ўзбек, рус, эрон, тожик, афғон адабиётшунос ва тарихчи олимларнинг илмий тадқиқотлари. Жумладан, Ҳ.Ҳомидий (Фирдавсий Тусий шарҳи), А.Муродов (Мавлоно Мажнун, Бадиъуззамон Мирзо шарҳи), А.Рустамов (Мир Атоуллоҳ шарҳи), С.Рафиддинов (Мавлоно Атоийи шарҳи), Е.Э.Бертельс (Хожа Мажиддин Муҳаммад шарҳи), А.Н.Болдиров (Мавлоно Соҳиб шарҳи), А.Мирзоев (Мавлоно Биноий шарҳи) сингари олимлар илмий ишлари.

С. Ганиева шарҳларини ўрганиш давомида айрим ноаниқлар ҳам учради. Жумладан, “Мажолис”нинг тўртинчи мажлисида Мавлоно Фахрий деган ижодкор ҳақида шундай: “Мавлоно Фахрий – Ҳирӣ шаҳрининг одамизодаларидиндур”¹, – деб ёзилган ва шоирнинг бир матлаъси келтирилган. С. Ганиева бу ижодкор шарҳини беришда хатоликка йўл қўйган. У тазкирада тилга олинган Фахрий билан “Мажолис ун-нафоис”нинг таржимони Фахрий Ҳиротийни адаштириб юборади². “Мажолис ун-нафоис” таржимони Фахрий Ҳиротий тазкирага киритилган бўлганида, албатта, “Мажолис ун-нафоис”нинг форсча таржимаси “Латойифнома”да бу ҳақида ёзилган, ишора этилган бўларди. Демак, тазкиранинг тўртинчи мажлисида “шеърға машҳур ва мубоҳий” бўлмаган Мавлоно Фахрий Ҳиравий эмас.

¹Алишер Навоӣ. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 125.

²Қаранг: Алишер Навоӣ. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 264.

Шарҳлар асар матнини тўғри ва осон тушуниш, киши исми ва жой номлари билан боғлиқ ноаниқликларни ўрганиш учун аҳамиятлидир. Олима томонидан амалга оширилган шарҳлаш усули бугунги кунда ҳам зарур ҳолатдир. Чунки таълим жараёнларида матнни шарҳлаш орқали талқин этиш таҳлилий мулоҳаза ҳамда билим олиш даражасига сезиларли таъсир кўрсатади.

II боб бўйича хулосалар

1. Суйима Ғаниева тадқиқ усули орқали тазкираларнинг ёзилиш тарихи, уларнинг назарий жиҳатлари, адабий мактаблар, тазкираларда қайд этилган ижодкорлар ҳаёти, фаолияти, ижод намуналарини ўзаро қиёсий ўрганиш орқали адабиётшунослик соҳасига илмий янгиликларни тақдим этади.

2. Суйима Ғаниева тарихий-қиёсий тадқиқ усули асосида Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари ва унинг форсий таржималари, Фахрий Ҳиротийнинг “Равзат ус-салотин”, “Жавоҳир ул-ажойиб”, Содик Китобдорнинг “Мажмаъ ул-хавос” каби тазкираларни ўзаро тарихий-қиёсий шаклда ўрганди.

3. Олима томонидан илмий истеъмолга киритилган янгилик – мустақил асар таркибидаги тазкирага хос маълумотлар жамланмасининг ўзи “замима” тазкира бўлади.

4. Суйима Ғаниева илмий ёндашувларида бадиий асар матнини ижтимоий ҳаёт билан боғлаб ўрганиш, жамиятдаги маданий-маърифий ривожланишларга аҳамият қаратиш асосий ўринда туради. Суйима Ғаниева бадиий асарлар сюжетида ўша давр воқеълигини кўради. У “Хамса” асари қаҳрамонларининг асардаги ифодасини ижтимоий ҳаёт билан боғлаган ҳолда тадқиқ этади.

5. Адабиётшуносликда илмий шарҳ герменевтик усул воситаси ҳисобланади. Шарҳлаш жараёни “тушуниш ҳолати”нинг уч қисмини юзага келтиради, яъни биринчиси асар муаллифи, иккинчиси шарҳловчи, учинчиси

шарҳни ўқувчи бўлади. С. Ғаниева матн шарҳларини беришда таржима, реконструкция ва шарҳлаш ишларини олиб борган.

6. Суйима Ғаниева томонидан тайёрланган Алишер Навоий тўла асарлар тўплами матн шарҳлари – илмий, бадий ва тарихий маълумотларини бир жойга жамланса, катта замима тазкира вужудга келади. Бу каби изох ва таржималар Навоий асарларини ўрганишда тушуниш учун зарур ҳисобланади.

III БОБ. ОЛИМАНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАРИДАГИ ЕТАКЧИ ХУСУСИЯТЛАР

3.1. Олима илмий фаолиятидаги асосий мезонлар

Ҳар бир тадқиқотчининг ўзига хос профессионал чегараси, аниқроғи, касбий-илмий этикаси йиллар давомида шаклланиб боради. Шу билан бирга, илмий тадқиқот олиб борувчи билан ўрганаётган давр ёки ижодкор ўртасида мураккаб, тушунтириб бўлмас боғлиқлик бўлади. Суйима Ғаниева адабиёт тарихини ўрганишни асосий мақсад қилгани ҳамда бу соҳада ўзига хос тадқиқот ёндашувларини танлаши олиманинг эътиқод, ҳурмат, ғурур каби ҳислатлари билан боғланади.

Адабиётшунос Нурбой Жабборов мунаққид Озод Шарафиддиновнинг “Замон, қалб, поэзия” деб номланган китобида адабиётшуноснинг бадиий асарларни баҳолаш мезонлари: ҳақиқатпарастлик, талабчанлик, изланувчанлик кабилар асосий бўлганлигини келтиради¹.

С. Ғаниева мумтоз адабиёт тарихи тадқиқига ёндашув мезонларининг биринчи ва олима илмий-адабий қарашларини яққол намоён этадиган – **анъанавийликни ўрганиш**, яъни Шарқ адабиёти бошқа халқлар адабий меросидан ўзининг тарихий шаклланиш жараёни ва ўта поэтик бадиийликка бойлиги билан ажралишига аҳамият қаратиш ҳамда шу мезон асосида ўзининг илмий қарашларини баён этиш бўлади.

Шарқда аънаналарга эътибор бериш муҳим ҳисобланиб, аънаналар асрлар давомида ижодий ривож топиб, кейинги давр адабиётининг гуллаб-яшнаши учун замин бўлади. С. Ғаниева ёзганидек, “Шарқ адабиёти аънаналар чамбарида яратилади, шаклланади, раванқ топади”². У мумтоз асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳаёти ва ижодини ўрганишда, аввало, шарқона тафаккур маҳсули сифатида уларга қарайди. Олима мумтоз асарлар таҳлилида шарқ адабиёти учун хос бўлган: поэтиканинг устувор бўлиши; Шарқ шеъриятида асл мазмун ҳикматлар асосида берилиши; асарларда рамзийлик мавжудлиги; бир мавзу доирасида турли оригинал асар яратилиши каби жиҳатларга эътибор қаратади.

Суйима Ғаниева мумтоз ғазаллар шакли ва мазмуни жиҳатидан ягона бирликни ҳосил қилган ижод маҳсули эканлигига аҳамият қаратган. Олима рамзийлик асосида шоир бадиий маҳорати ва ўзига хос услуби намоён бўлишини шундай асослайди: “Мумтоз адабиётимизга хос бўлган зулмаънайн ҳодиса – зоҳирий ва ботиний маънолар чатишуви Ҳувайдо қаламига мансуб аксар ғазалларнинг сирф хусусиятидир. Шоирнинг ғиноий-лирик шеъриятида зоҳирий-мажозий маънолар замирида юксак маҳорат

¹Қаранг: Жабборов Н. Замон, мезон, шеърят. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 63-73.

² Ғаниева С. Низомий муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 56.

билан ботиний-орифона тафаккур ва ирфоний фалсафа яширинган.
Хувайдонинг:

**Сийнани садпора қилдинг, эй пари қоши қаро,
Тийра мужгонинг била қилдинг юрак бағрим яро...**

Ёки:

**Сенинг ҳажрингда, эй дилбар, ажойиб хаста ҳолим бор,
Юраким қуввати кетти, юарга не мажолим бор – каби бошқа
шеърлари ана шундай зулмаънайн шеърлардир”¹.**

С.Ғаниева айнан шоир ижодида май мавзусининг берилиши бўйича шуларни ёзади: “Хувайдо ижодидаги май мадҳи, уни йигитликда ичишга чорлашни қариган чоғда эмас, ёшликда ишқи ҳақиқий майидан маст бўлишликни, худованд ишқи омонатини бандасига майхонада беради, деган тасаввуфий ақидани уқдиришлик деб англаш керак. Бу майхона шундай бир майхонаки, унда дунёвий ғам-ташвишлардан холи бўлиб, ёлғиз Аллоҳ ишқи билан ёнилади”². Хувайдо шеърлари гўзал ва содда тилда ёзилиши билан бирга олима қайд этганидек, ошиқона, орифона, риндона мавзулар ифода этилиши билан ажралади.

Албатта, кейинги адабиёт вакиллари ижоди анъаналардан чиқиб, янги гоё, янги шакл яратишга, адабиётга ўзгача тамойилларни киритишга ҳаракат қилишган. Адабиётшунос Ҳ.Болтабоев ёзганидек, “Ўтган аср бошларида ўзбек шоири Чўлпон мумтоз шеърятнинг “бир хиллиги”дан бешиб, янги шакл ва вазн ахтариш натижасида ўзбек шеъряти бармоқ вазнини таомилга киритиб, сарбастни топган экан, бу имконият биргина янгилик илжидан эмас, балки анъанавий шеърятни чуқур билиш натижасида амалга оширилган саъй-ҳаракат эди. Жадид адабиёти ўзигача бўлган мумтоз адабиётини чуқур ўзлаштириш, жаҳон адабиётидаги етакчи тенденциялардан хабар топиш натижасидагина маданий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги каби бадиятда ҳам

¹Ғаниева С. Шоир ҳақида сўз. Хувайдо. Кўнгил дарди. – Т. : “MERIYUS”, 2009. – Б. 4-5.

²Ғаниева С. Шоир ҳақида сўз. Хувайдо. Кўнгил дарди. – Т. : “MERIYUS”, 2009. – Б. 4.

янгилик эҳтиёжини ҳис қилган ва бунга ўзларининг бутун ижодий кучларини қаратган эдилар”¹.

Олима Шарқда назира боғлаш, татаббуъ ёзиш каби анъаналар ва узвийликка эътибор қаратар экан, хусусан, “Лисон ут-тайр” асарининг Навоий томонидан ижодий қайта яратилишига бўлган турли хил қарашларга шундай ўринли жавоб беради: “Навоийнинг ўз асарини “Мантиқут-тайр”га жавобан, назира тарзида ёзгани ҳақидаги эътирофини адабий анъанага риоя қилиш мазмунида тушуниш тўғрироқ бўлади. Зероки, асар оригиналлик даражасига кўтарилган. Бу ҳол, ўз навбатида, ўша даврларда назира боғлаш масаласига бениҳоя кенг ва анчайин чуқур маънода ёндашилганидан далолат беради. Демак, “Лисон ут-тайр” достони кўчирма асар эмас, балки буюк устозлар мактабида ўқиш, уларнинг асарларидан зақланиш таъсирида ёзилган асар ҳисобланади”².

Айнан биз олиманинг “буюк устозлар мактабида ўқиш”, деган фикрига эътибор қаратамиз. Олима бу билан назира боғлаш нафақат мавзуни такрорлаш, балки ўқиш, ўрганиш ҳам эканлигини айтмоқчи бўлади. Бу масалага кенгроқ ёндашган адабиётшунос Султонмурод Олимов ёзади: “XX асрнинг 20-йилларида йирик шарқшунос Е.Э.Бертельс Навоийнинг тенг ҳуқуқли оригинал шоир эканини илман исботлаб кўрсатиш учун айнан “Лисон ут-тайр”ни танлагани бежиз эмас эди. Бу билан олим, ҳатто, Навоийнинг олти достони орасидаги таъсир этаётган асарга нисбатан энг яқини ҳисобланган “Лисон ут-тайр” ҳам мустақил ижод намунаси бўлган оҳорий бадий ижод намунаси, демоқчи бўлган. Бироқ бундан қарийб бир аср илгари ёзилган мазкур тадқиқотда муаллифнинг мақсади кўпроқ Аттор ва Фоний асарлари ўртасидаги фарқ-тафовутларни бўрттириб кўрсатишдан иборат бўлиб қолган. Адабиётшунослик, жумладан, таржимашуносликнинг эндиги вазифаси эса Аттор ва Фоний достонлари ўртасидаги ялпи вобасталикни тўла-тўқис, яъни ҳар тарафлама очиб беришдан иборат бўлиши

¹ Болтабоев Ҳ. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти. 2008. – № 3. – Б. 31.

² Ғаниева С. Қуш тили ишорати билан. Сўзбоши. Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – Б. 5.

лозим”¹. Албатта, Навоий ва унинг салафлари ўртасида вобасталик, уйғунлик ҳодисасини ўрганиш орқали шоирнинг маҳоратини тўла очиб бериш мумкин бўлади.

Суйима Ғаниевага хос бўлган **иккинчи мезон** – бадий асарлар нашридаги хато, камчиликларни тузатишга **холислик** асосида ёндашишдир. С. Ғаниева илмий фаолияти давомида учраган баъзи ноаниқликларни тузатиш ва бартараф этишни лозим деб топади. Масалан: Ҳувайдонинг “Сабо, еткур саломимни қади сарви равонимға” олти байтли, ҳазажи мусаммани солим баҳридаги ғазал бешинчи байти биринчи нашрида:

Они дарди фироқи ўлгунча мандин жудо бўлмас,

Тирилмас жисмима ондек тамоми устухонимға² – шаклида ёзилган, кейинги нашрда олима томонидан байтдаги хатонинг тузатилиши шоир мақсадини аниқ очади. Яъни:

Они дарди фироқи ўлгунча мандин жудо бўлмас,

Таралмиш жисмима жондек тамоми устухонимға³.

Олиманинг холислик мезони жиҳатидан қарашлари унинг ҳавола ва изоҳларида ҳам кўринади. Олима бирор ижодкор биографиясига оид маълумот берганида айти шу шахсга бошқа асарларда қандай муносабат билдирилганини айнан келтириб ўтади. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг еттинчи мажлисидаги Фаридун Ҳусайн Мирзо фикрасида ўқиймиз: “Фаридун Ҳусайн Мирзо – Фаридун ҳасаблиқ ва Ҳусайн насаблиқ. Зоти таъзим ва виқорлиқ ва хулқи адаб ва ҳурмат шиорлиқ, ёй кучида ягона ва ўқ отарда замона аҳлига нишона. Тоат ва тақвийға мойил. Зикр ва тиловатқа машғул йигитдур. Хуб таъби ва мулойим зеҳни бор. Бу матлаъ анингдурким:

Гарчи дар кўи ту помоли жафо гардидам,

Ба худо гар сари мўе зи вафо гардидам.

Бу туркча матлаъ ҳам анингдурким:

¹ Олимов С. Таржимавийлик ва назирарийлик. <https://jahonadabiyoti.uz/2018/04/26/>

² Ҳувайдо. Девон. Роҳати дил. – Т.: Ўздавадабийнашр, 1961. – Б. 14.

³ Ҳувайдо. Кўнгил дарди. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. – Т.: “MERIYUS”, 2009. – Б. 42.

Эй сабо, еткур манга сарви равонимдин хабар,

Раҳм этиб бергил манга ороми жонимдин хабар¹”.

Гарчи Навоий бу темурийзодани алқаб, унинг яхши сифатларига кўпроқ эътибор қаратган бўлса-да, С. Ғаниева “Бобурнома”га таяниб унинг ожиз жиҳатларини ҳам холисона ёритиб беради: “Фаридун Ҳусайн Мирзо – Ҳусайн Бойқаронинг ўғли. Бу шахзода ҳақида Бобур ёзади: “Ёйни яхши тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасин дерларким, 40 ботмон экандур. Ўзи хейли мардона эди, вали ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти, мағлуб бўлди”. Фаридун Ҳусайн мирзо Шайбонийга қарши жанглардан бирида ҳалок бўлган”². Демак, шахзода ҳақидаги Навоий кўрсатмаган камчиликларни, олима “Бобурнома”га асосланиб, изоҳлаб кетади. Фахрий Ҳиравийнинг “Равзат ус-салотин” асарида шахзода ҳақидаги маълумотлар Навоий сўзларига яқин³.

Олима илмий ишларига хос **учинчи мезон** – маълумотларни йиғиш, бирор ижодкор ҳаёти, ижодини ёритиш, яъни **тизимлилик** ҳисобланади. Айнан “Адабиёт тарихи” китоби миллатимиз тарихини акс эттирадиган муҳим ҳужжат бўлганидан бу жараён олимдан жуда катта масъулият ва мажбурият талаб этади. С. Ғаниева “Ўзбек адабиёти тарихи” китоби учун тайёрлаган материаллари мавжуд мезонлар асосида тизимли равишда қисқа, аниқ баён этилган.

“Ўзбек адабиёти тарихи”ни тузиб чиқишда ҳар бир қисм ёки илмий хулосалар шу мавзунини чуқур тадқиқ этган адабиётшуносларга топширилган. Адабиётшунослар китобнинг таркибини олдиндан белгилаб олиб, ишга жиддий ёндашганликлари хусусида шундай ёзилади: “Энг аввалдан шунга қарор қилиндики, адабиётнинг ривожланиш жараёни, ундаги барча мураккаблик ва янгиликлар “Тарих”нинг обзор қисмларида, ғоявий-тематик, назарий масалалар, бадиий-эстетик маҳорат ва улар билан боғлиқ анъана ва

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Ған. – Б. 170-171.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Ған. – Б. 279.

³ Қаранг: Фахрий Ҳиравий. Равзан ус-салотин. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”. – Б.62.

новаторлик каби масалалар алоҳида шоир ва адибларга бағишланган бобларда ёритилди. Шундай қилиб, жилдлар обзор ҳамда монографик портретлардан таркиб топди”¹. Суйима Ғаниева бу китобга Гадоий, Ҳусайн Бойқаро ва Навоий асарларни нашрга тайёрлаган. Алишер Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир”, “Лисон ут-тайр”, Маҳбуб ул-қулуб”, “Мажолис ун-нафоис, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Вақфия”, “Муншаот”, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарларини олдинги нашрлар ва илмий тадқиқотларга таяниб маълумотларни киритган. С. Ғаниеванинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобидаги иштироки ўзининг тузилиши, қамраб олган материаллари, уларни жойлаштириш ва баҳоланиши нуқтаи назаридан илмийлик ва тизимлиликка асосланганлиги билан ажралади. Олиманинг “Ўзбек адабиёти тарихи” нашридаги тўплаган тажрибаси 20 жилдлик Алишер Навоий мукаммал асарлари тўплами нашрида ўз самарасини кўрсатди. С.Ғаниеванинг танлаган мавзулари билан боғлиқ тадқиқотлари, илмий мақолалари, маърузалари муҳим ҳисобланади. Унинг бу нашрдаги иштирокини бевосита эмас, балки билвосита яъни тааллуқли тарзда иштирок этган деб белгилаш тўғри бўлади.

С.Ғаниева энциклопедиялар, хусусан, “Ўзбекистон совет энциклопедияси”(1971-1980), “Адабиёт энциклопедияси луғати”(1987), “Турк адабиёти қомуси”(2001) учун юздан ортиқ мақолаларни илмий-назарий билими ва тизимлилик мезони асосида тайёрлаган.

Суйима Ғаниева илмий қарашларидаги кейинги мезон бу – **қисқа, ихчам ва чиройли сўздан** ўринли фойдаланиб, фикрни ифода этишга эришишдир. Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асари хусусида сўз юритар экан, “асарнинг энг гўзал фазилатларидан бири ундаги ниҳоят даражада лакониклик – оз сўз билан кўп маънони билдиришликка” эришилгани ҳамда Навоийнинг бундай услуби “энг бой ҳикмат қаймоғи, донолик намунасидир”² ёки “Хамса” асари сарлавҳалари“ ҳар бир мустақил

¹Ҳайитметов А., Ғаниева С. Кўп томлик “Ўзбек адабиёти тарихи”ни яратиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. – № 4. – Б. 55.

²Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т. : Фан, 1968. – Б. 123.

достоннинг ҳар бир фаслидаги асосий мазмунни изоҳлашга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир”, – дея ёзади. Адабиётшунос Абдулҳамид Қурбонов шундай ёзади: “Хамса” шеърӣ асар бўлса ҳам, ундаги ҳар бир бобга насрий сарлавҳалар кўйилган. Алишер Навоӣ “Хамса” ёзишга киришар экан, устоз шоирлар: Низомӣ, Деҳлавӣ ва Жомӣларнинг бу соҳадаги анъаналарини давом эттиради. Шу билан бирга, бошқа соҳаларда бўлганидек, уларни беҳад ривожлантириб, мазмун томонидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам бутунлай янги поғонага кўтиради”¹. Бинобарин, Алишер Навоӣдек буюк зотнинг сарлавҳалар танланиши ҳамда устозларга эргашиш мезони олима томонидан ўзига хос тарзда давом эттирилган. С. Ғаниеванинг мақола, рисола, китоблари номланишида мумтоз асарлар, хусусан, Навоӣга мурожаат этиши кўп учрайди. Олима Алишер Навоӣ ижодида Ватан мавзусининг ёритилиши ҳақида сўз юритадиган экан, “Алишер Навоӣ ва Шарқ адабиёти” (2011) тўпламида эълон қилган мақоласини “Ватан таркини бир нафас айлама” деб номлайдики, бу ўринли ном мақола матн мазмунининг ярмига тенгдир. “Садди Искандарӣ” достонидан олинган бу мисра асарда шундай давом этади:

Кўриб умр тарихи мубҳамлигин,

Ғанимат бил асҳоб ҳамдамлигин.

Ватан таркини бир нафас айлама,

Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама.

Кўринадики, олима бутун достон матнидан шоирнинг ватанпарварлигини тўла намоён этадиган мисрасини аниқ танлай олган. Масалан: унинг Ансориддин Иброҳимов хотирасига бағишланган “Сабрдин ўзга чора ва таҳаммулдин ўзга тадбир йўқ” деган мақола сарлавҳаси ёки Воҳид Абдуллаев хотирасига бағишланган “Кўнгил уйин илм этибон бир жаҳон” сарлавҳали мақолалари “Ҳайрат ул-аброр”дан ўринли танланганки, чиройли сўзнинг достондан ўринли ажаратилиши кузатилади.

¹Қурбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. – Т.: “MERIYUS”, 2016. – Б. 3.

Шу ўринда А. Самаднинг Суйима Ғаниева ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятига бағишланган китобида:

Нафосат илмида мақом эгаси,

Мустақил Ватаннинг дилбар эркаси,

Дилларни забт этган бир опамиз бор –

Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси ¹, – мисраларида олимани Суйимбека деб номланиши эътиборни тортди.

Суйимбека тарихий шахс, у ўзининг ақл-фаросати, ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим мавқега эга бўлган. Суйимбека Қозон давлат Саройчик шахридаги Юсуфхон ибн Мусо оиласида 1520 йили дунёга келган. Қозон шахридаги “Хон масжиди минораси” деб ном олган иншоотни ушбу аёл қурдиртирган ². “Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси” китоби муаллифи Суйимбека ва Суйима шахслари ўз халқининг ардоқи, ҳурмати ва эътиборига сазовор бўлган, деган фикрни беради. Демак, сарлавҳа танлаш аниқ мақсад билан амалга оширилади.

Суйима Ғаниева илмий фаолияти яққол кўзга ташланадиган яна бир мезон – **далилийлик, тасдиқ** келтириш бўлади. Олима мумтоз адабиётимиз вакиллари ҳаёти ва ижодини ёритишда кўплаб манбаларга мурожаат этганлиги кўзга ташланади. Масалан, Суйима Ғаниеванинг “Навоийнинг “ёри азиз”и” ³ номли мақоласида ХҲ аср иккинчи ярми Ҳирот адабий муҳитида нуфузли шахс, шоир Аҳмад Суҳайлий ҳақида мулоҳазаларин дастлаб Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” асарида Суҳайлийга берилган қуйидаги таърифни келтиради:

“Хотамаш кори жаҳоний бидеҳи рост кунад,

Қаламаш ганжи маоний бидеҳи афшонад.

(Яъни: Мухрига жаҳон ишларини топширсанг, тўғрилайди, Қаламига маънолар хазинасини берсанг, сочади)”⁴.

¹ Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.: “MERIYUS”, 2012. – Б. 3.

² Қаранг: Ризоуддин Фахриддин ўғли. Машҳур хотунлар. – Т.: “Navro‘z”, 2019. – Б. 192-194.

³ Ғаниева С. Навоийнинг “ёри азиз”и / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007. – № 36. – Б. 4.

⁴ Ғаниева С. Навоийнинг “ёри азиз”и / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007. – № 36. – Б. 4.

Олима мақоласидаги иккинчи манба – Б. Валихўжаевнинг Сухайлий ижодига оид мақоласи бўлади. Учинчи манба бевосита – Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Лайли ва Мажнун”, “Соқийнома” каби асарларида Шайхим Сухайлийнинг тилга олинishi бўлади. Тўртинчи манба эса Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан “Калила ва Димна” асари таржима қилиниб, Шайхим Сухайлийга бағишлаб, “Анвори Сухайлий” деб номланганлиги бўлади. Бешинчи манба Сом Мирзонинг “Тухфаи Сомий” тазкирасида “Амир Шайх Низомиддин ал-машҳур Сухайлий туркий насабли бу шоирнинг истеъдоди – таъби яхши, идроки ўшал уфқ юлдузидек порлоқ”, – дея таъриф қилинишига аҳамият қаратиш бўлади. Мақолада келтирилган олтинчи манба бу Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”сида Ҳусайн Бойқаро умароси сирасида келтирилаган маълумот, еттинчи манба сифатида олима Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарида Навоий ва Шайхим Сухайлийлар томонидан бир хил байт – таворуд бўлганлиги ҳақидаги воқеани келтириши бўлади. Охирида олима мақоласини шундай якунлайди: “Навоийнинг ёри азизи, “Мажолис ун-нафоис”да Ҳазрати Маҳдуми Нуран, Шайх ул-ислом Абдурахмон Жомийдан сўнг ёдга олинган. Шайхим Сухайлий яхши дўст, яхши инсон, истеъдодли зуллисонайн шоир, саховатли ҳомий, ибратли давлат арбоби бўлган. Шояд, унинг она тили туркийда тадвин қилинган девони топилса, деб умид қиламиз”¹. Кўринадики, олима Шайхим Сухайлий ҳақида энг асосли манбаларни келтириш орқали бу шахснинг ўз даврида машҳур шахс бўлганлигини далилий кўрсатади ва натижада Шайхим Сухайлий ҳақидаги тасаввур кенгаяди.

Мумтоз адабиётшуносликда ўз фикрини тасдиқлаш мақсадида манбаларга таяниш ва улардан иқтибослар олиш кўп учраганидек, олима тадқиқотларида ҳам далиллаш асосий мезонлардан ҳисобланган. Жумладан, олима “Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари”² номли мақоласида фикрини қатор далилий манбалар асосида мустаҳкамлайди. Олима Бобурнинг

¹Ганиева С. Навоийнинг “ёри азиз”и / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007. – № 36. – Б. 4.

²Ганиева С. Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2006. – № 9. – Б. 21-23.

ирфоний қарашларини унинг шеърляти, “Бобурнома”, “Аруз рисолаши”, “Мубаййин” каби асарлари, мактублари, ҳатто чиқарган фармонларида акс этишини келтиради. Жумладан, олима шундай ёзади: “1528 йили Гувалёрда Бобур оғир иситмалаб қолади. Бир ойу қирқ кун бу хасталикдан қутулиш ниятида “Волидия” асари таржимасини бошлайди ва таржимани тугатмасданок хасталик чекинади”¹.

Олима Бобурнинг эътиқоди кучли бўлган, деган фикрни эса Бобурнинг асарларидан ташқари Гулбаданбегим, Мутрибий кабилар ёзган воқеаларга асосланиб ёритиб беради. Олима манба билан ишлаш асосида бобурийлар, хусусан, шаҳзода Шоҳ Жаҳоннинг тўнғич ўғли Муҳаммад Доро Шукх томонидан Бобур анъаналари давом эттиргани, унинг орифона асарлар ёзгани, Бобур таржима ишларини ҳам давом эттиргани ҳамда Муҳаммад Доро Шукх томонидан ёзилган 10 та тасаввуф мавзусидаги асарларига ҳам тўхталади.

Асосийси, Суйима Ғаниева тадқиқотларида келтириладиган кўпдан кўп манбалар фақат фикрни тасдиқлаш ёки ҳамфикрни кўрсатиш учун эмас, балки кейинги илмий ишларга туртки, илмий янгиликларга манба вазифани ҳам бажаради.

Олиманинг илмий қиёфаси, дунёқарашига хос бўлган яна бир мезон – бу **янгиликка интилиш, мутассил изланувчанлик, мунтазамлиликдир**. У илмий-адабий фаолияти давомида кундалик, эсдалик дафтарларини юритиб борган. Бу илмий янгиликлар унинг хорижий мамлакатлар қилган саёҳатлари билан ҳам боғланади. Журналист Эшқобил Шукров айтганидек, “олима илмий ютуқларининг асосий сабаби мунтазамлилик бўлган”. Олима ўзининг саёҳатлари ҳақида шундай ёзади: “...мен собиқ СССР Республикаларига ҳам борганман. Латвия, Эстония, Украина, Белорусия, Татаристон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон, Гуржистон, Арманистонда ҳам бўлдим. Баъзиларини кўриб келдим, баъзиларида Халқаро анжуманлар ёки Юбилей тантаналарида иштирок этдим. Кўп атоқли олимлар, машҳур шоирлар билан суҳбатлашдим, кутубхоналар, музейларда бўлдим. Имкон қадар булар

¹Ғаниева С. Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2006. – № 9. – Б. 21-23.

ҳақида ҳам ёзишга ҳаракат қиламан. Таассуротларим чексиз, кўрганларим мислсиз...”¹

Олиманинг 1990 йил 22 декабрь – 1991 йил 4 январ кунлари Эрон сафари ҳақидаги қайдларини ўқиймиз: “Фирдавсий “Шоҳнома”сининг 1000 йиллигига Халқаро Конгресси Техрон университетида 22-27 декабрь кунлари ўтказилди. 31 мамлакатдан 96 олимлар келди. Конгрессни кириш сўзи билан Эрон Ислом жумҳурияти Президенти Ҳошимий Рафсанжоний очдилар. Техрон университети ректори Муҳаммад Раҳимиён, ЮНЕСКО бошлиғи Ф.Мажор, Фарҳанг ва Иршоди Эрон вазири Хотамий, “Шоҳнома” ҳақида илмий-маърифий фикрлар изҳор қилдилар. Конгресс кун тартибида 125 маърузалар режаланган, уч шўъбада ўтилади. 23 декабрь учинчи шўъба мажлисига Шероз Университети профессори доктор Фасоий ва мен раислик қилдик. 24 декабрда мен “Шоҳнома”нинг ўзбек тилига таржималари мавзусида форс тилида маъруза қилдим, сўзим охирида асардаги ақл таърифидаги қисмидан 8 байт – ўзбек тилида ўқиб бердим. Мен Эронда иккита кутубхона (бири Университет, бири Миллий кутубхона)да ишладим. Навоий кўлёзмаларини, шоирнинг Ҳаж сафарига изн сўраб Ҳусайн Бойқарога ёзган (форсийда) хати ва унга шоҳнинг жавобияси, Навоийнинг ўз биродари ва тарбиясига олган фарзандига ёзган (форсий С.Ғ.) мактублари, Навоий адабий давра ҳақидаги мақолалар нусхаси, Эрон адабиётидан шоир Шаҳриёрнинг “Туркий Девон”и, тасаввуфга оид луғатларни олиб келдим. Конгрессда менга “Шоҳнома”нинг Флоренция (Италия С.Ғ.)да сақланаётган энг қадимги кўлёзмаси факсимелини ҳадя қилган эдилар, келганимда уни Ш.Шомухамедовга тухфа қилдим”².

Суйима Ғаниева илмий-ижодий лабараториясида хотира, йўл эсталиклари, саёхатномалар ва кундалик кўринишида ўнга яқин дафтарлар мавжуд. Уларда баён қилинган илмий қайдлар ҳамда маълумотларга

¹Қаранг: Ғаниева С. Кундаликлар. Архив. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2021.

²Ғаниева С. Кундаликлар. Архив. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2021.

адабиётшунослик, манбашунослик соҳалари учун янгиликларни олиб кириш йўлидаги ҳолис хизматлар сифатида қараш ўринлидир.

3.2. “Мажолис ун-нафоис”га доир тадқиқотларнинг ўзига хослиги

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини 1491 йилдан тартиб беришни бошлайди, 1498 йили эса асар шоир томонидан қайта таҳрир этилади. “Мажолис ун-нафоис” муаллиф томонидан икки хил таҳрир этилганлиги учун асарнинг қўлёзма нусхалари ўртасида турли хиллилик келиб чиққан. Масалан, 1917 йили тазкира бошқа асарлар билан бирга тўплам таркибида тошбосмада босилган, I мажлисда – 42 шоир, II мажлисда – 84, III мажлисда – 107, IV мажлисда – 46, V мажлисда – 14, VI мажлисда – 28, VII мажлисда – 16, VIII мажлисда – 1 шоирга алоҳида фикра ажратилган. Тошбосма нусха тазкиранинг биринчи таҳрири асосида тайёрланган бўлиб, унда жами 338 шоир ҳақида маълумот бор, ҳар бир мажлис сўнгидаги хотималар нусхада келтирилмаган. Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган саккизинчи мажлис ҳам тазкиранинг биринчи таҳрири асосида берилган. Яна Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида 1320/1902–1903 йили, иккинчи марта 1336/1917–1918 йили тошбосмада чоп этилган “Мажолис ун-нафоис”нинг нашрлари биринчи таҳрир асосида амалга оширганлиги маълум бўлади¹.

1948 йили Навоий юбилейи муносабати билан “Мажолис ун-нафоис” ва “Муҳокамат ул-луғатайн” асари биргаликда кирилл алифбосида нашр этилади². Мазкур нашр Навоий асарларини кенг китобхонларга етказиш мақсадида амалга оширилган. Китоб саҳифалари остида атамалар шарҳи ва муаммо жанрига оид изоҳлар берилган. Асар охирида тазкирада зикр этилган шоирлар исми, географикжой ва китоб номлари кўрсаткичи илова этилган. Тазкиранинг ушбу нашри ҳам биринчи таҳрир матни асосида тайёрланган, шунга кўра жами 355 ижодкор яъни: I мажлисда – 42 шоир, II мажлисда – 90, III мажлисда – 110, IV мажлисда – 50, V мажлисда – 19, VI мажлисда – 27,

¹ Қаранг: Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос, 1968. – № 1. – Б. 102.

² Алишер Навоий. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1948.

VII мажлисда – 16, VIII мажлисда – 1 шоирга алоҳида фикра ажратилган. Ушбу нашр матни ҳам тазкиранинг иккинчи таҳрири билан фарқланади. Масалан, учинчи мажлисда Навоий Жомийнинг Хожа Муҳаммад Таёбодий деган кекса бир мулозими ҳақида ёзади. Унинг назмдан бир байт билмаслиги ва насрдан бир нуқта фаҳм этмаслигини келтиради. Тазкиранинг биринчи таҳририда “Боракаллоҳ камоли қобилият шунча бўлғай!” – деган сўзлар билан Жомий ҳақидаги фикра мухтасар яқунлаган¹. Тазкиранинг иккинчи таҳририда эса воқеа қуйидагича давом эттирилган: “Ул ҳазрат йиллар анинг бадхўйлуғин кўруб сингтурубдурлар ва ўзларига кетурмайдурлар ва аларнинг бу ҳолига содиқ келур ул байтким:

Раҳравони боркашро саҳл дон ошоми қаҳр,

Дар даҳони ноқа хори хушк хурмои тар аст ”².

(Мазмуни: Йўловчи билгилки, қаҳр пайтида қийинчиликларни кўтариш осон кўринади, туянинг оғзида қуруқ ятоқ хурмодек тотли туюлади. С.Ғ.)

Шу ўринда айтиш мумкинки, ушбу нашр учун асос қилиб олинган манба нашрга тайёрловчилар томонидан қайд этилмасдан қолган. Матншунос Порсо Шамсиев шундай изоҳлайди: “Ўша вақтларда бу мураккаб асарнинг мўътабар ва шоирнинг энг сўнгги таҳрири ҳисобланган қўлёзмасини қўлга киритиш қийин бўлди. Шу билан бирга матн тузиш ишининг ўзи бениҳоят мураккаб ва мушкул эди. Майдонда қўлёзмалар кўп, лекин қўлёзмалараро ҳеч қандай мувозанат топилмайди, тазкирада зикр этилган шоир ва адиблар сони биз кўрган қўлёзмаларда ҳар хил. Кўпгина қўлёзмалар қаралган, бир-бирига таққосланган, шулар натижасида китобга 355 шахс киритилган эди. Ишимиздаги катта бир нуқсон шуки, кўрилган ва таққосланган бирорта ҳам қўлёзманинг рўйхати кўрсатилмаган”³.

¹Алишер Навоий. Танланганасарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1948. – Б. 64.

²Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 71.

³Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол.фанлари д-ри....дисс. – Т., 1969. – Б. 16.

Маълум бўладики, 1948 йили нашрга тайёрланган “Мажолис ун-нафоис” матни учун асос қилиб олинган қўлёзма аниқ эмас. Бундай чалкашликларга барҳам беришнинг битта йўли тазкиранинг энг қадимги ва ишончли қўлёзма нусхаларини топиш ва унинг илмий-танқидий матнини яратиш эди.

Бу масалага кўплаб навоийшунослар диққат этишган. Жумладан, ўша вақтдаги ёш навоийшунослардан бири А.Ҳайитметовнинг ёзганларидан ҳам англаш мумкин: “Мажолис”нинг Ўзбекистондаги энг қадимги нусхаси 1490–91 йили машҳур Султонали котиб томонидан кўчирилган деб тахмин қилинади. Бу қўлёзманинг асли Улуғ Ватан уруши даврида Ленинградда йўқолган бўлиб, унинг фотокопияси ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади”¹.

Кейинроқ эса профессор Н.Маллаев бу нусха ва унинг котиби ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Мажолис ун-нафоис”нинг энг эски ва мўътабар қўлёзма нусхаси бўлган Султон Али Хандон нусхасида 355 шоир зикр этилган. Бу нусханинг фотонусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Навоийнинг “Танланган асарлари” III томидаги “Мажолис ун-нафоис”га шу нусха асос қилиб олинган”². Маълум бўладики, иккала олим ҳам битта нусха борасида сўз юритмоқда, аммо улар қўлёзманинг котибини икки хил кўрсатишмоқда. Қўлёзма фотонусхасига қараб, унинг хаттоти: Султонали Машҳадий ёки Султон Муҳаммад Хандон, дейилмоқда. С. Ғаниева “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузиш учун, аввало, тазкира қўлёзма нусхаларини ўрганади. Бунинг учун олима аввал Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди кейин Ленинград давлат университети Шарқ факультети қўлёзмалар фонди, Бокудаги Фанлар академияси қўлёзмалар фонди, Тожикистон Фанлар академияси Рудакий номидаги Тил ва адабиёт институти қўлёзмалар фондида

¹Ҳайитметов А. “Мажолис ун-нафоис” ҳақида баъзи мулоҳазалар // Тил ва адабиёт масалалари, 1958. – № 1. – Б. 53.

²Маллаев Н. XV тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: Бадиий адабиёт, 1959. – Б. 278.

сақланаётган тазкира қўлёзмаларини ўрганиб чиқади. Қадимги ва тўла ишончли нусха эса Вена кутубхонасида сақланаётган қўлёзма эканлиги маълум бўлади.

Олимага бу ноёб қўлёзма немис филологи Ирмагард Энгельке томонидан тақдим этилади¹. И.Энгельке ҳам “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузишни мақсад қилган бўлиб, олима Тошкентга келганида С. Ғаниева тадқиқотлари билан танишади, ўзбек олимаси олиб бораётган ишдан қониқиб, “Мажолис ун-нафоис” қўлёзмалари, шу жумладан, асарнинг 903/1498–1499 йили кўчирилган, ҳозирги кунда Вена кутубхонасида сақланаётган нусха микрофильмини Тошкентга юборади. Суйима Ғаниева асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлашда шу нусхани таянч қилиб олди.

Бу ҳақда вақтли матбуотда: “Турли мамлакат олимларининг мана шундай дўст бўлиб ҳамкорликда ишлаши кўпгина ноаниқ саволларга жавоб топишга ёрдам берди ва шу туфайли шарқшунослар ўзбек ва бутун Шарқ адабиёти тарихидаги энг мароқли саҳифалардан бирини ёритган тазкиранинг энг аниқ ва тўлиқ матнини қўлга киритишга муваффақ бўлдилар”², – деган сўзларни ўқиймиз.

1961 йили Суйима Ғаниева томонидан навоийшуносликда қўлга киритган ютуқлар, илмий-танқидий матн яратиш йўлидаги изланишлар натижасида “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матни амалга оширилди. Олима бу ишида Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратиш тажрибаларининг деярли барчасини эътиборда тутди. Тазкира илмий-танқидий матни хаттот Абдуқодир Муродий томонидан настаълиқ хатида кўчирилган.

С. Ғаниева “Мажолисун-нафоис”нинг илмий-танқидий матнини тузишда унинг 6 та қўлёзма нусхаси асос қилиб олади. Булар қуйидагилар:

1. Вена қўлёзма нусхаси – шартли белгиси **W**.

¹Қаранг: Носов. В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт / Қизил Ўзбекистон, 1963. – 24 янв.

²Носов. В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт / Қизил Ўзбекистон, 1963. – 24 янв.

2. Париж қўлёзма нусхаси – шартли белгиси Р.
3. Ленинград нусхаси – шартли белгиси Л.
4. Боку нусхаси – шартли белгиси Б.
5. Тошкент нусхаси – шартли белгиси Т₁.

Бу йўқолган қўлёзманинг фотонусхаси 6098 ва 6099 инвентарь рақами билан иккита альбомга ёпиштирилган ҳолда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади. Суйима Ғаниева биз юқорида сўз юритган 1948 йили Ойбек ва П.Шамсиевлар томонидан тазкиранинг нашрга тайёрланган нусхаси шу фотонусха деб ёзади¹.

6. Тошкент нусхаси – шартли белгиси Т₂.

Илмий-танқидий матн тузишдан мақсад шуки, асарнинг ҳар қандай шубҳа ва нуқсонлардан холи бўлган мукаммал, ишончли, имкони борича муаллиф қалами остидан чиққан нусхасини тиклаш ва уни ўқувчилар ҳамда тадқиқотчиларга етказишдир. Олима илмий-танқидий матнни тузишда таянч “W” нусха ва асос қилиб олинган нусхаларнинг барчасига танқидий кўз билан қараб, фаол танлаб олиш тамойили бўйича иш тутади. Олима биринчи навбатда, матннинг мантикий боғланиб боришига аҳамият берган. Тазкира матн қиёсий таҳлиллар асосида тикланган бўлишига қарамай “W” нусха тартиби ва тузилиши тўла сақланганлиги қайд этилади. Асос қўлёзмаларда мавжуд бўлган ҳар хилликлар матн ости илмий аппаратида берилади. Суйима Ғаниева айрим сўз ёхуд жумлаларни тушунишда таянч нусха матнида ноаниқлик ёки камчилик сезса, уни танқидий матнда рад қилиб, матн ости илмий аппаратида қайд қилиб борган.

Асарнинг биринчи таҳрири нисбатан тарқоқ бўлгани учун VIII мажлис фақат асарнинг иккинчи таҳрири матнини берувчи нусхаларга таяниб тайёрланган. Олима матн тузишда иккала таҳрир фарқини илмий аппаратда фиксация этишни маъқул кўрмайди. Чунки у ҳолатда матн илмий-танқидий

¹ Қаранг: Ғаниева С. “Маджалис-ун-нафаис” Алишера Навои (литературно-исторический анализ и критический текст III и IV мажлисов). Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ленинград, 1956. – С.15.

аппарати жуда чалкашиб, оғирлашиб кетиши мумкин бўларди. Олиманинг илмий-танқидий матн тузишдаги тамойиллари кейинги тадқиқотлар учун назарий-амалий манба бўлган¹.

Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг яратилган даври, ёзилиши ва қайта таҳрир этилиш сабаблари, ғоявий мазмуни, ижодкорлар ҳаёти, фаолияти, тазкиранинг ўзига хос хусусиятлари каби жиҳатларни илмий тадқиқ этади. Эътиборлиси, тазкира илмий-танқидий матнининг тузилиши адабиёт тарихи, хусусан, Навоий меросини ўрганишдаги муаммоли масалаларга равшанлик киритди. Хусусан, тазкиранинг ёзилиш даври билан боғлиқ ноаниқликлар тўлиқ тадқиқ этилди. Навоий тазкиранинг иккинчи мажлиси сарлавҳасида асарнинг ёзилиш йилини шундай кўрсатади. “... сана ситта ва тисъина ва самона миа тарихидаким, бу мухтасар битиладур...”². Лекин иккинчи мажлис ёзилиш тарихи, яъни 896/1490–1491 йил бутун асарнинг яратилиш санаси эмаслиги олима томонидан баён қилинади. У тазкиранинг мукаммал, тўлиқ қўлёзма нусхаларидаги маълумотларни ўрганиш билан асарнинг иккинчи таҳрири амалга оширилиш даврини кўрсатган.

Суйима Ғаниева тазкирадаги ҳар бир фикра ва ундаги маълумотларни илмий ўрганиб чиққан. Жумладан, тазкиранинг еттинчи мажлисида темурийлардан Султонали мирзо ҳақида фикра бор. Яъни: “Султонали мирзо ҳоло Самарқанд мулкида салтанат тахтида мутамаккиндур дерларки таъби назмға моилдур бу матлаъни андин нақл қилурларким...”³. С. Ғаниева мана шу маълумотни бошқа манбалар билан солиштиради ва “Бобурнома”даги маълумотларга таянган ҳолда Султонали мирзо Мовороуннаҳрга биринчи марта 1496, иккинчи марта эса 1497–1500 йилларда ҳукмронлик қилганлигига аҳамият қаратади. Иккинчи мажлисда келтирилган йил билан Султонали мирзо ҳукмронлик қилган давр бир-бирига мутаносиб келмайди.

¹Қаранг: Ҳамидова М. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол.фанлари д-ри....дисс. автореф. – Т., 1994. – Б. 74.

²Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б. 34.

³Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б. 206.

Олима шундай маълумотлар асосида асарнинг тўлиқ, мукаммал таҳрирининг ёзилиш даври 896/1490–1491 йил эмас, деган хулосага келади.

1926 йили рус олими В.Бартольд тазкиранинг ёзилиши санасига биринчи бўлиб эътибор қаратиб, асарнинг иккинчи таҳрири Навоий қаламига мансуб эмас, деган мулоҳазани билдирган¹. Ўзбек адабиётшунослигида бу масалага ёндашувлар турли хил бўлган. Жумладан, адабиётшунос Н.Маллаев “Мажолис ун-нафоис” асари хусусида гапирар экан, шундай ёзади: “Алишер Навоий 1491 йили “Мажолис ун-нафоис”ни ёзишга киришди. Бироқ, бу асарнинг қачон тугатилгани маълум эмас. Айрим фактлар, масалан, Абдурахмон Жомийни марҳум сифатида тилга олингани (Абдурахмон Жомий 1492 йили вафот этган) ва бошқалар Навоий бу асарни кейинроқ тугатган ёки таҳрир этган, деб фараз қилишга асос беради”². Суйима Ғаниева асарнинг иккинчи таҳририни Навоийнинг ўзи амалга оширган, деган фикрини қуйидагича исботлайди:

Биринчидан, тазкирага кейин киритилган шоирлар асарнинг охири ёки дуч келган жойига эмас, балки тазкиранавис талаби билан мажлисларга жойлаштирилган.

Иккинчидан, тазкира баёни биринчи шахс, яъни муаллиф тилидан олиб борилган, асарда Султон Ҳусайн ва унинг яқин доирасига Навоийнинг муомала-муносабатига мос услуб тазкиранинг кейинги таҳририда сақланган.

Учинчидан, тазкира тили, услуби, композицион қурилиши ва ғояси биринчи ва иккинчи таҳрирда тамоман бир хилда ёзилган³.

С. Ғаниева фикрини далиллашда кўпроқ асар матни мазмунини таҳлил доирасига тортади. Масалан, олима 1490–1491 йили Абдурахмон Жомий ҳаёт бўлгани, шунинг учун биринчи таҳрирдаги учинчи мажлис Паҳлавон Котибнинг бир ғазали матлаъси билан якун топгани, “Мажолис ун-

¹Қаранг: Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в IX томах. Т.II.Ч.2.–М.: Наука, 1964.–С.222–223.

²Маллаев Н. XV тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т. : Бадий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 276.

³Қаранг: Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кириш. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б.12.

нафоис”нинг иккинчи таҳририда эса шоир дўсти хотирасини ёдлаб, рубоий билан учинчи мажлисни якунлашини келтиради ҳамда тазкира қайта тўлдирилганлигини асослайди¹.

Навоийшунослар, хусусан, хорижий мутахассислар ҳам олиманинг бу борадаги фикрига қўшилади. Турк адабиётшуноси Камол Эраслон “Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” номли китоб сўзбошисида Суйима Ганиеванинг Навоий тазкирани 1491 йили ёзиб, 1498 йили қайта тўлдирган, деган илмий хулосасини қувватлашини ёзади².

А. Эркинов: “Матн тарихини ўрганишдан мақсад фақат илмий-танқидий матн яратиш, матнни нашр қилишгина бўлиб қолмай, балки уни адабиётшунослик, манбашунослик жиҳатидан таҳлил этиш учун ҳам керак бўлишидир”³, – деб ёзганидек, олима томонидан асардаги тарихий маълумотларни манбалар асосида қиёсий таҳлил доирасига олиниши аҳамиятлидир. Жумладан, тазкирада Навоий Хондамир ҳақида: “Мавлоно Хондамир Мирхонднинг фарзандидур ва салоҳиятлик йигитдур. Тарих фанида маҳорати бор “Нақий” отиға бу муаммо анингдурким...” – деган сўзларини ёзади⁴. Тазкиранинг Ленинград қўлёзма нусхасида ҳам Хондамир Мирхонднинг “ўғлидур” деб ёзилгани кўрсатилган⁵. Адабиётшунослар Хондамир ва Мирхонднинг қариндошлиги борасида биров чалкашадилар. Жумладан, академик Иззат Султон “Макорим ул-ахлоқ” асари нашри сўзбошисида Хондамир Мирхонднинг фарзанди, деб ёзади⁶.

Олима манба, хусусан, “Ҳабиб ус-сияр”нинг 1857 йили Бомбай нашрига асосланиб, “Амир Хонмуҳаммад ушбу варақларни ёзувчи онасининг ҳурматли отасидур”⁷, – деб ёзилган ўринларга эътибор қаратади. Олима Хондамир Мирхонднинг ўғли эмас, набираси, деб маълумотни тузатади.

¹Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 3–14.

²Ali-şir Nevayî. Mecalisu'n-nefayis. 1-kitab. Hazırlayan Prof.Dr. Kemal Eraslan. – Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 2001. – Б. 104.

³Эркинов А. Матншуносликка кириш. – Т.: Республика таълим маркази, 1997. – Б. 23.

⁴Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б.145–146.

⁵Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б.8.

⁶Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Т.:ОʻзҒАН, 1941. – Б. 4; Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. П.Шамсиев таржимаси. – Т.: ЎЗР ҒА, 1948. – Б. 5.

⁷Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 145.

Хондамир ҳақидаги илмий аниқлик бугунги илмий-тадқиқотлар учун таянч манба бўлган. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” китобида: “Хондамир – Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Ҳумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳониддин Муҳаммад Шерозий. Она томондан Мирхонднинг набираси ва шогирди”¹, – деб ёзилган.

“Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матни нашрида нусхалар ўртасидаги фарқлар сони 3000 тадан ошган. Сўз, жумла, қўшимча, мисра, баъзи сана ёки сонлар ўртасидаги фарқлар илмий аппаратда берилади. Бу эса тазкира устида олиб бориладиган келгуси тадқиқотларга материал бўла олади. Жумладан, 933/1527 йили қўчирилган деб тахмин қилинган Париж қўлёзма нусхасида баъзи ўзига хос фарқли жиҳатлар илмий аппаратда намоён бўлган. Тазкиранинг саккизинчи мажлисида: “Малик ул-калом Мавлоно Лутфийнинг машҳур матлаъи жавобида дебтур:

Эй қадинг тубию жаннат хадди гулгун устина.

Бу матлаъ воқеъ бўлубтурким:

Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,

Уйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина”².

Маълум бўлмоқдаки, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг Лутфий ғазалига битган жавоби ҳақида сўз юритган. Париж нусхасининг котиби Лутфий ғазалининг иккинчи мисрасини ҳам *“Кўрмади даврон онингдек ойиқи дун устина”*³ тарзида келтирган. Париж нусхасида бунга ўхшаш қўшимча байтларнинг кўп учраши котибнинг асарни қўчиришга эркин-ижодий ёндашганлигини кўрсатади.

2008 йили “Мажолис ун-нафоис”нинг Мозори Шариф шаҳрида афғонистонлик олим Абдуллоҳ Руин томонидан тайёрланган нашрига Алишер Навоий 20 жилдлик мукаммал асарлари 13 жилди асос қилиб олинган⁴. “Навоий фонди” саъй-ҳаракати билан амалга оширилган бу

¹Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9 жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 461.

²Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 240.

³Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 240.

⁴Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Руин. – Балх: Султоний матбааси, 2008.

китобда Абдуллоҳ Руин Тошкент нашридаги матн шарҳларини айнан ёки қисқартириб олишни лозим топади. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи мажлисида Мавлоно Амирийга ажратилган фикрада шайх Камол номи тилга олинади. Олима бу шахсга қуйидагича шарҳ берган: “Камолиддин Масъуд (1318-23/1401) Камол Хўжандий номи билан машҳур бўлган. Шоир асосий таҳсилни Хўжанд, кейин Самарқандда олган. Хоразм, Шош каби жойларда ҳам истиқомат қилган. Камол Хўжандий ниҳоятда билимдон шахс бўлган. Адабиёт, араб тили, фикҳ, ҳадис, калом, ҳикмат, тафсир ва тасаввуфни пухта билган. Ироқ ва Озарбайжон ҳокими Табриз атрофидан Волиёнқуҳ деган мавзени тухфа қилгач, ўша ерда боғ барпо этган ҳамда уни Беҳишт деб атаб, боғдорчилик билан кун кечирган”¹.

Абдуллоҳ Руиннинг Камол Хўжандий бошланғич таҳсил олган жойини Самарқанд эмас, Бағдод деб ўзгартириш киритганини инобатга олинмаса, деярли шарҳ бир хил берилган². Абдуллоҳ Руин тайёрлаган нашр охирида “Мажолис ун-нафоис”нинг Фахрий Ҳиротий ҳамда Қазвиний таржималари, Тошкент нашридаги шоирлар сонини ўзаро солиштириб, муқоясавий жадвал тузиб чиққан. Жадвалда келтирилишича, Тошкент (1997) нашрида – 458, Фахрий Ҳиротий Ҳирий таржимасида – 385, Қазвиний таржимасида – 354 ижодкорга фикра ажратилган.

Эътибор қилсак, Алишер Навоий 20 жилдлик мукаммал асарлари тўпламида тазкиранинг тўртинчи мажлисидаги Паҳлавон Дарвеш Муҳаммад билан иниси Ҳусайний ҳақидаги фикра биргаликда берилган³. Шу сабабдан шоирлар сони 1997 йилдаги нашрда биттага қисқарган. “Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матнида бу ижодкорлар алоҳида-алоҳида фикрадан жой олганлиги сабабли 459 шоир келтирилган.

Адабиётшунос Б.Каримов ёзганидек, “бугунги ўзбек адабиётшунослиги Шарқ адабиётшунослиги тарихидаги адабий мезонлар

¹Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 226-227.

²Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Руин. – Балх: Султоний матбааси, 2008. – Б. 26.

³Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.136.

билан жаҳон илм-фанидаги самарали усулларни уйғунлаштирган – синтез қилган ҳолда тараққий этиши мумкин”¹. Ўзбек адабиётшунослари яратган илмий мактаб фаолиятини ўрганиш ҳозирги тадқиқ жараёнларининг кенг ёндашувлар асосида амалга оширишда муҳим ҳисобланади.

Боб бўйича хулоса

1. Суйима Ғаниеванинг мумтоз адабиёт тарихига доир тадқиқотларини ўрганиш асосида олиманинг илмий мезонлари, яъни: анъанавийлик, тизимлилик, далилийлик, лакониклик, янгиликларга интилувчанлик кабилар кўринади.

2. С. Ғаниева мумтоз асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳаётини ўрганишда, аввало, уларга шарқона тафаккур маҳсули сифатида қарайди. У мумтоз асарлар нашрини амалга оширишда йўл қўйилган хато ва камчиликларни кейинги нашр ишларида тузатиб боради.

3. С. Ғаниева мақола, рисола, китобларига сарлавҳа танлашга жиддий қарайди. Олима қисқа, мазмунли сўзлардан фойдаланишни мақсад қилади.

4. С. Ғаниева томонидан биринчи марта Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари қўлёзма манбалари йиғилган, тазкиранинг энг қадимий қўлёзма нусхаси аниқланган ва илмий-танқидий матн тузиб чиқилган. Таянч ва асос нусхалар ўртасидаги фарқлар фиксациялаш йўли билан илмий аппаратда бериб борилган. Илмий аппаратдаги фарқлар таҳлили эса келгуси тадқиқотларга материал бўлган.

5. С. Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилган ва қайта таҳрир этилган йилини асосли манбалар билан кўрсатади. Натижада тазкира нусхалари ўртасидаги фарқли жиҳатларнинг сабаби аниқланади.

6. Алишер Навоийнинг 20 жилдлик мукаммал асарлар тўплами 13 жилди асарнинг хорижий нашрлари учун асос қилиб олинган.

¹ Каримов Б. Моҳиятга элтувчи йўл / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018. – 6 сент.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Суйима Ғаниева илмий-адабий фаолияти давомида олиб борган тадқиқот усуллари ва мезонларини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотимиз натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ўзбек адабиётшунослигида навоийшунослик энг йирик соҳа ҳисобланиб, унинг ўз тарихий тараққиёт босқичлари мавжуд. Суйима Ғаниева ўтган асрнинг 60-йиллар бошларидан навоийшуносликка ўзининг илғор қарашлари, илмий-адабий жараёнда фаол амалий ишлари билан кириб келди; соҳа ривожига учун кенг қамровли ишларни олиб борди. Олима тадқиқотларида илгари сурилган фикрларнинг жаҳон адабиётшунослигида мавжуд категорияларга жавоб бериши уларнинг бугунги кунгача илмий қимматини йўқотмаганидан далолат беради.

2. Суйима Ғаниева Навоийнинг насрий асарлари аниқ мақсад билан яратилгани, Навоий насрида муаллиф шахси ва руҳиятини очиқ берадиган нуқталар мавжудлиги, Навоий насрида назмнинг ўрни катта эканлигига аҳамият қаратиш орқали “Муножот”, “Муншаот”, “Мажолис ун-нафоис” асарларини махсус ўрганади.

3. Суйима Ғаниева Навоийнинг “Муножот”, “Сирож ул-муслимин” каби асарларини биринчи бўлиб илмий истеъмолга олиб кирди. “Муножот” олима қайд этганидек, мустақил асар ҳисобланиб, у Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома” асари таъсирида ёзилган.

4. Суйима Ғаниева “Наводир ун-ниҳоя” девонининг Техрон нусхасини Ўзбекистонга олиб келишга эришди ва биринчи марта факсимильесини эълон қилди; олима шоир муҳридаги сўзларни тўғри ўқиш орқали Навоий эътиқоди борасида илм аҳлининг тасаввурини кенгайтди.

5. Суйима Ғаниева томонидан Алишер Навоий асарларининг рус тилига таржима этилиши русизабон ўқувчиларга Навоийни танитиш билан бирга ҳозирги таржималарни амалга оширишда тажриба мактаби ҳам бўла олади. Олиманинг таржима усули асосан рус шарқшуносларидан олинган. Зеро, олима бир неча йил Ленинград шарқшунослик институтида академик А.Н. Болдирев қўлида таълим ва тарбия олган. Алишер Навоий асарларини Суйима Ғаниева рус тилига қилган таржималарини ўрганиш олиманинг ўзбек таржимашунослигида ўзига хос ўрни борлигини кўрсатади.

6. Суйима Ғаниева навоийшуносликда анъанавий концепцияларга асосланди ва ўзига хос бўлган йўналиш: Навоийни шахсияти, ҳаётий фаолияти ва ижодига яқин бўлган кишилар муносабати билан боғлаб ўрганди. Олима имкон борида шоир яшаган даврга яқин ижодкорлар билан боғлиқ материалларни қамраб олишга интилиш билан Ҳирот адабий муҳитидаги адабий алоқаларни ёритиб берди.

7. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”да Ҳусайнийга махсус мажлис ажратилиши ва эътибор қаратилишини Султон Ҳусайн Бойқаронинг маданият, маърифат аҳлини қадрлагани учун деб билди. Олима Ҳусайний асарларини дастлабки нашрини мамлакатимизда амалга оширди. Суйима Ғаниева Ҳусайн Бойқарога феодал-клерикал, сарой шоири тамғаси босилиб, унинг ижодига етарли баҳо берилмаган даврда бу ижодкорни ўзбек адабиёти тарихида ўрни борлигини кўрсата олди, Ҳусайн Бойқаро фаолияти ҳамда ижодини атрофлича ўрганиш олимларимиз қаршисида турган муҳим вазифалардан эканлигини қатъий баён этди.

8. Суйима Ғаниева тарихий-қиёсий тадқиқ усули асосида Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари ва унинг форсий таржималари, Фахрий Ҳиротийнинг “Равзат ус-салотин”, “Жавоҳир ул-ажойиб”, Содик Китобдорнинг “Мажмаъ ул-хавос” каби тазкираларни ўзаро тарихий-қиёсий ёндашув асосида ўрганди.

9. Суйима Ғаниева мумтоз асарлар таҳлилига, биринчи навбатда, тарихий тенденциялар, ижтимоий шартли лаҳзалар, иқтисодий ва сиёсий

қонунлар, ижтимоий муҳит билан чамбарчас боғлиқ бўлган белгилар асосида ёндошади. У “Хамса” асари қаҳрамонларининг асардаги ифодасини ижтимоий ҳаёт билан боғлаган ҳолда тадқиқ этади. Герменевтика қадимги юнон файласуфи Гермес исми билан боғланади; Гермес Шарқда Ҳермес ёки Ҳурмус деб аталиши ва бу номни юнонийлар Идрис алайҳис-салом деб талқин қилиши Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида берилган.

10. Адабиётшуносликда илмий шарҳ герменевтик усул воситаси ҳисобланади. Суйима Ғаниева илмий тадқиқотларида таржима, реконструкция ва шарҳ герменевтик воситаларига кўп мурожаат этади. Шарҳлаш жараёни “тушуниш ҳолат”ининг уч қисмини юзага келтиради. Шарҳларни ўрганиш эса тўртинчи қисм бўлади.

11. Суйима Ғаниева томонидан тайёрланган Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами матн шарҳлари – илмий, бадиий ва тарихий маълумотларни бир жойга жамланса, катта тўплам вужудга келади. Буни эса, олима таъбири билан айтганда, “замима тазкира” дейиш мумкин. Бу каби изох ва таржималар мумтоз асарларини тушуниб ўқишини таъминлайди.

12. Суйима Ғаниева ўзининг бутун илмий-адабий фаолияти давомида ўзига хос илмий мактаб ярата олди. Бу мактаб “Мумтоз адабиёт тарихини комплекс ўрганиш” деб номланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2010. – 173 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси / Халқ сўзи, 2017. – 4 август.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 113 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ–2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ–4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори.

II. Методологик аҳамиятга молик нашрлар:

6. Азизий (Азизхон Қаюмов). Навоийга таъзим. – Т.: “Adabiyot uchqunlari”, 2016. – 272 б.
7. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – 284 б.
8. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – 336 б.
9. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17 жилд. – Т.: Фан, 2001. – 536 б.
10. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Руин. – Балх: Султоний матбааси, 2008. – 338 б.
11. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Танқидий матн. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2015. – 198 б.

12. Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамоимил футувват. – Т.: “Movarounnahr”, 2017. – 576 б.
13. Ali-şir Nevayî. Mecalisu'n-nefayis (Giris ve Metin). 1-kitab. Hazirlayan Prof.Dr. Kemal Eraslan. – Ankara: Turk dil Kurumu Yayinlari, 2001. – 236 s.
14. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста (Элек.ресурс): Уч.пособ. / Н.С.Болотнова 4-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2009. – 520 ст.
15. Борев Ю. Б. Искусство интерпретации и оценки. Опыт чтения “Медного всадника”. – М.: Советский писатель. 1981. – 399 ст.
16. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 191 б.
17. Воҳидов Р. "Мажолис ун-нафоис"нинг таржималари. – Т.: Фан, 1984. – 71 б.
18. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс. 1988. – 364 ст.
19. Гадойи. Девон / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э.Аҳмадхўжаев. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – 148 б.
20. Гадойи девонининг луғати ва матни. Луғатни тузиб, маттни нашрга тайёрловчи М. Рустамов. – Т.: Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи таҳрир бўлими, 2007. – 203 б.
21. Девони Султон Ҳусайн Бойқаро. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Жўраева. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. – 170 б.
22. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. -3-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 248 ст.
23. Ёрқин Шафиқа. Шохғариб Мирзо Ғарибий. Девон. – Т.: “Шарқ”, 2001. – 96 б.
24. Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 304 б.

25. Жомий ва ўзбек адабиёти. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Т.: “Ал-Худо” халқаро нашриёти, “Мовароуннаҳр”, 2005. – 118 б.
26. Жомий. Баҳористон. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2007. – 114 б.
27. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
28. Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Т.: Ўзбекистон Миллий университети, 2003. – 124 б.
29. Имомназаров М. Азизхон Қаюмов мактаби. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2010. – 189 б.
30. Калила ва Димна. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 255 б.
31. Каримов Б. А.Қодирий ва герменевтик тафаккур. – Т.: Akademnashr, 2014. – 288 б.
32. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Т.: Ғафур Ғулом, 2018. – 364 б.
33. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Т.: “Мухаррир”, 2011. – 88 б.
34. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “МАЪНАВИЯТ”, 2005. – 320 б.
35. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Т.: “TAMADDUN”, 2012. – 316 б.
36. Мутрибий Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2013. – 624 б.
37. Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий. Қасидаи бурда. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – 72 б.
38. Муҳаммад Али Содикбек Содикий Афшар (Китобдор). Мажмаъу-у-хавос (Хослар мажмуаси). – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2019. – 346 б.
39. Муҳаммад Ризобек Хоксор. Алишер Навоий асарлари луғати. Мунтахаб ул-луғот. Зубд ул-луғот. – Т.: “Akademnashr”, 2017. – 416 б.
40. Навоий дастхати (Наводир ун-нихоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С. Ғаниева. – Т.: Фан, 1991. – 300 б.

41. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т. : Фан, 1993. – 376 б.
42. Навоий ва адабий таъсир масалалари: Тўплам / Тузувчи ва масъ. муҳар. С. Ғаниева, А. Абдуғафуров. – Т.: Фан, 1968. – 353 б.
43. Пошшоҳўжа. “Мифтоҳ ул адл” ва “Гулзор”дан. Нашрга тайёрловчилар В.Зоҳидов, С.Ғаниева. – Т.:ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1962. – 56 б.
44. Расулов А. Илми ғарибани қумсаб. – Т.: Фан, 1998. – б.
45. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – 3-е изд. – М.: Учпедгиз, 1963. – 313 ст.
46. Раҳмон Ваҳоб. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: “O‘zbekiston”, 2015. – 440 б.
47. Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.: “MERIYUS”, 2012. – 136 б.
48. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – 65 б.
49. Сирожиддинов Ш. XV–XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997. – 100 б.
50. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. –Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
51. Сирожиддинов, Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.
52. Сирожиддинов Ш. Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015. – 128 б.
53. Томашевский Б. В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Издание второе. – М. : Искусство, 1959. –280 с.
54. Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавохир ул-ажойиб. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – 192 б.
55. Юлдошев Қ. Юлдошева М. Бадий таҳлил асослари. – Т.:Камалак , 2016. – 464 с.

56. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки томлик. Биринчи том. – Т.: Фан. 1987. – 344 б.
57. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. – Т. : Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 256 б.
58. Қуронон Д. Талқин имкониятлари. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 88 б.
59. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.:Akademnashr, 2018. – 480 б.
60. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002. – 298 б.
61. Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз. – Т.: Маънавият, 1997.
62. Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн. – Т. : ЎзФА нашриёти, 1961.
63. Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1968. – 148 б.
64. Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Т.: Тошкент давлат шарқшуносликинститути, 2000. – 163б.
65. Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. – 36 б.
66. Ғаниева С. Библиография. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2007. – 44 б.
67. Ғаниева С. Ҳазрат Навоий васияти. – Т.: “MERIYUS”, 2011. – 28 б.
68. Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Т.: “O‘zbekiston”, 2015. – 128 б.
69. Ғулом Каримов – маърифат фидойиси / тўплаб нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2009. – 208 б.
70. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959. – 196 б.
71. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. – Т.: Фан, 1981. – 123 б.

72. Ҳувайдо. Нашрга тайёрловчилар В.Зоҳидов, С.Ғаниева. – Т.:ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1961. – 100 б.

73. Ҳусайн Бойқаро. Рисола / Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан. – Т.: Шарқ, 1991. – 24 б.

III. Монография ва илмий мақолалар:

74. Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т.: “Тафаккур”, 2020. – 352 б.

75. Аҳмедов Т., Мирзааҳмедова М. Навоийшунос олима / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982. – 5 март.

76. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. – Т.: Фан, 1992. – 105б.

77. Бекжонов И. Навоийнинг миниатюрадаги сиймоси / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993. – 18 июнь.

86. Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг мўътабар дастхати девони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979. – № 3. – Б. 41-43.

87. Ёқубов И. Таҳлил ва талқинда муаллиф-баёнчи руҳий оламининг роли / Бадиий асарларни шарҳлаб ўрганиш: тарих, тажриба, технология. Республика илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2014. – Б.100-102.

88. Ёқубов И. Умуммиллий дардлар залвори / Ёшлик, 2015. – № 1. – Б. 60-62.

89. Жумахўжа Н. Миллий истиқлол мафкураси ва адабий мерос // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998. – № 1. – Б. 3-6.

90. Жўрабоев О. Матннинг матности сирлари. – Т. : “TAMADDUN”, 2017. – 200 б.

91. Каримов Б. Талқинда биографик маълумотнинг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 3. – Б. 13-16.

92. Каримов Н. Суйима Ғаниева // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983. – № 3. –Б. 68-70.

93. Маллаев Н. XV тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти / Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: Бадиий адабиёт, 1959. – Б.278.
94. Махмина В.Л. “Тайна филологов”. Открытие Густавом Шпетом герменевтические принципа // Густав Шпета современная методология гуманитарного знания. – М., 2006. – С. 187-220.
95. Маҳмудов М. Тақлид, тасвир, илҳом ва истеъдод // Шарқ юлдузи, 2014. – № 1.
96. Мирзамухамедова М. У ўз бахтини илмда топди / Тошкент ҳақиқати, 1959. – 4 август.
97. Носов. В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт / Қизил Ўзбекистон, 1963. – 24 янв.
98. Олимов С. Илм ғаввоси / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2002. – 15 март.
99. Омонов Қ. Ўлмас дostonнинг Ҳирот нусхаси / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010. – 23 июл.
100. Расулов А. Адабиёт – маънавият сарчашмаси // Шарқ юлдузи, 2009. – № 4. – Б. 3-9.
101. Рашидова М. “Назму-л-жавоҳир” асарининг матний тадқиқоти. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2011. – 132 б.
102. Раҳимжонов Н. Бадиият – бош мезон. Адабий суҳбатлар. – Т.: “Akademnashr”, 2016. – 224 б.
103. Раҳматуллаева Д. Навоидан нур олган олима // Театр, 2011. – № 1.
104. Ризоуддин Фахриддин ўғли. Машҳур хотунлар. – Т.: “Navro‘z”, 2019. – 304 б.
105. Сирожиддинов Ш. “Бордир инсон зотида онча шараф...” / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2020. – 26 июнь.
106. Тожибоев Мусо. Бадиий матнда инсон ва олам муносабатининг герменевтикаси // Шарқ юлдузи, 2012. – № 4.

107. Тожибоева О. Алишер Навоий “Хамса”сининг насрий баёнлари: тамойил, мезон ва услуб. – Т.: “Nodirabegim”, 2020. – 170 б.
108. Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. – 264 б.
109. Шайхзода Мақсуд. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида / Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 242.
110. Эркинов А. Қолипдаги фан // Ёшлик, 1991. – № 3. – Б. 76-77.
111. Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – 380 б.
112. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. Тўплам. – Т.: Фан. 1983.
113. Қаюмов А. Навоий ва навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. – № 5. – Б.7-12.
114. Курбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. – Т. : “MERIYUS”, 2016. – 188 б.
115. Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кириш // Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б.14.
116. Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981. – № 1. – Б.9.
117. Ғаниева С. “Хамса”нинг мукаммал нашрини тайёрлаш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. – № 1. – Б. 38-42.
118. Ғаниева С. “Донишу фазл гавҳарининг кони” – Мавлоно Жомий ҳақида / Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Самарқанд давлат университети, 2004. – Б. 6-8.
119. Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг Туркия нашри / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006. – 3 март.
120. Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг Туркия нашри / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006. – 3 март.

121. Ғаниева С. “Ҳайрат ул-аброр”нинг тасаввуфий моҳияти / Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни. II Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 66-68.

122. Ҳабибуллаев А, Баракаев Р. Фидойи олима // Шарқ машъали, 2002. – № 1.

123. Ҳайитметов А. “Мажолис ун-нафоис” ҳақида баъзи мулоҳазалар // Тил ва адабиёт масалалари, 1958. – № 1. – Б. 53-55.

124. Ҳайитметов А. Забардаст навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – № 5. – Б. 19-22.

125. Ҳамдам У. Шарқ шеъриятида ижтимоий фикр тақомили // Жаҳон адабиёти, 2011. – № 4. – Б. 183-186.

126. Ҳаққул И. Шахсият ва ижод муштараклиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. – № 5. – Б. 18-27.

IV. Диссертация ва авторефератлар:

127. Аллаярова С.Н. Фалсафий герменевтиканинг методологик жиҳатлари: Фалса. фанлари ном....дисс. – Тошкент, 2010. – 160 б.

128. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фанлари д-ри....дисс. – Тошкент, 1996. – 156 б.

129. Валиходжаев Б. Из истории развития эпической поэзии в узбекской литературе: Автореф.дисс.д-ра филол.наук. – Самарканд, 1968. – 48 с.

130. Насруллаев Э. XX аср ўзбек навоийшунослигида улуғ шоир шахсияти талқинлари тадқиқи: Филол.фанлари буйича фал. д-ри....дисс.авто – Самарканд, 2019. – 56 б.

131. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари: Филол.фанлари д-ри....дисс. – Тошкент, 1997. – 248 б.

Интернет манбалари

<http://natlib.uz>

<http://allbest.ru>

<http://www.literature-online>

<http://www.booksbooksbooks.ru>

<http://www.uz-translations.net>

<https://jahonadabiyoti.uz/2018/04/26/>

<http://vajahyaab.com>

<http://ganjur.com>